

Գ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Ֆիլ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ
ՀԱՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐՈՒՄԻ ՄԵՁ

Մինչև այսօր ոչ ոք չի դրադվել հայ բառարանագրության ուսումնասիրությամբ, որը մի առանձնահատուկ տեղ է զբաղում հայ կուլտուրայի և առանձնապես հայերեն լեզվի զարգացման պատմության մեջ:

Այսօր մենք ամեն կերպ աշխատում ենք պարզել այս կամ այն, թեկուզ ավելի պակաս արժեքավոր գրողի, նկարչի, երաժշտի, դերասանի և զբաղանքության ու արվեստի այլ աշխատողների կյանքը, վերհանելով նրանց իսկական արժեքը, նշելով այն դերը, որ տվյալ ստեղծագործողը կատարել է իր ժամանակին. սակայն այս նույն պրպտումները չեն կատարվում բառարանագիրների նկատմամբ: Այս վիճակը բխում է նրանից, որ անտեսվել է բառարանագրական աշխատանքների կուլտուրական արժեքը, ստեղծագործական կողմը: Բառարանագրությունը դիտվել է որպես տեխնիկական աշխատանք: Ցավոք պետք է նշենք, որ այսօր մենք գրեթե աննշան տեղեկություններ ունենք Կ. Սարաֆյանի, Գևորգ Դպիրի, Մ. Բերոյանի և ուրիշ շատ բառարանագիրների մասին, անձնավորություններ, որոնք երկար տարիներ իրենց ուժերը նվիրել են բառարանագրական գործին և ստեղծել արժեքավոր դրական կոթողներ:

Հայաստանում երկար տարիներ իշխել են պարսիկները, արաբները, տաճիկները, հարևան ենք եղել մի շարք ազգությունների, կամ գանազան ճնշումների հետևանքով գաղթել Ռուսաստան, Լեհաստան, Նիդրոլայի գանազան մասերը, Ամերիկա և այլուր ու հարաբերություն հաստատել աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների հետ:

Մի կողմից մայրենի լեզվի ուսումնասիրման, մյուս կող-

մից՝ հարեան ժողովուրդների հետ ունեցած սերտ կապը մեր գրականութեան մեջ ծնունդ է տվել արժեքավոր բառարանների:

Մխիթար Աբրալի բառարանի առաջարկումով թվարկվում է այն «բազումք» պատճառները, որ թիպագրել են իրեն բառարան կազմելու աշխատանքները ձեռնարկելու:

Հեղինակը բերում է օրինակներ, ինչպես «կեղակարծ» (կասկածանքով) շփոթել են «յեղակարծ» (հանկարծ, կարծիքով) բառի հետ և այլն: Ռուսերեն լեզվի մեջ նույնպես երկար ժամանակ շփոթվել է обознаться (սխալվել) բառը опознаться (կողմնորոշվել) բառի հետ, обыденный բառը обиходный բառի հետ:

Հայ գրականությունը հարուստ է բառարանագրական աշխատանքներով՝ բառարաններով: Մայրենի լեզվի ու բարբառների և առնչված հարեան ժողովուրդների լեզվի հետ միայն տպագրված բառարանների թիվը անցնում է 200 անուսից, որոնց մեջ հանդիպում ենք այնպիսի բառարանների, որոնք իրենց էությունով և գրարժեքով դուրս են գալիս հայ բառարանագրութեան սահմաններից ու զասվում ընդհանուր գրականութեան ամենաարժեքավոր բառարանների շարքը: Հայ բառարանների արժեքի մասին պրոֆ. Հ. Աճառյանը գրում է՝

«Բառարանական գրականությունը աղքատ չէ մեր մեջ: Մասամբ հայոց ուսումնասիրությունը, մասամբ էլ մեր վաճառականական ընդարձակ հարաբերությունները նվիրողայի և Ասիայի դանադան. ժողովուրդների հետ, ստիպել են մեզ սովորել բազմաթիվ լեզուներ, և այդ պետքը լրացնելու համար հրատարակվել են հսուց ի վեր բազմատեսակ մեծ ու փոքր քերականություններ ու բառարաններ՝ զանազան լեզուներից: Դիչ ազգ կա՝ որ մեր Հայկազյան բառարանի նման հոյակապ գործ ունենա և դեռ պետք է հիշել, որ սա բուն ձեռագրի համառոտությունն է, բուն ձեռագիրը վեց անգամ ավելի ընդարձակ է եղել և ծախսի մեծութեան պատճառով միայն համառոտել և վերածել են երկու հատորի:

Հայկազյանից դուրս ունենք նաև այլ բառարաններ՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն լեզուներով: Այսպես է Ջախջախյանի հայ-իտալերեն բառարանը, որ մի պատվական գործ է և նույնիսկ իբրև հայերեն բառարան շատ անգամ Հայկազյանից ավելի կարևոր է: Նորայրի ֆրանս-

հայերեն բառարանը ոչ միայն մի գանձարան է հայ լեզվի, այլև փրանսերենի համար կատարյալ մի գործ։ Արժեքավոր գործեր են նաև Ավգերյանի անգլերեն բառարանը, Կոյլավի գերմաներեն բառարանը և այլն»¹

Մեզ մնում է պրոֆ. Աճառյանի այս արդարացի գնահատականից հետո արժեքավոր աշխատությունների թվին ավելացնել հենց իրեն՝ պրոֆ. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ն, բառարան, որը ոչ միայն ընդգրկում է հայ լեզուն՝ սկզբից մինչև մեր օրերը, հայերեն բարբառներն ու ենթաբարբառները իրենց բոլոր նրբություններով, բացատրում է բոլոր բառերի ծագումն ու առումները, կրած ու թողած ազդեցությունները, այլև հոյակապ աղբյուր է նաև հարևան ժողովուրդների լեզվի ուսումնասիրման համար։

Բառարանային հսկայական գործ է նույնպես դոկտոր Մա. Մալխասյանցի, Ստալինյան մրցանակի արժանացած, քառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարան»-ը, որը հանրագումարի է բերում հայերեն բառարանների մեջ ամփոփված բառապաշարը, պարունակելով հինգերորդ դարից մինչև մեր օրերը (1936 թ.) ընկած ժամանակաշրջանի հայերեն լեզվի ավելի քան 110.000 բառ իրենց բոլոր առումներով, պահպանելով պատմական հաջորդականությունը, բառիմաստի զարգացման էվոլուցիան²։

Մինչ հայ-ռուսական բառարանագրությունն ու առանձին բառարանների և նրանց լեզվական քննությունն անցնելը, աշխատենք պարզել թե ինչ է իրենից ներկայացնում բառարանն ընդհանրապես և ինչ է նրա հիմնական դերը։

Բառարանագրությունը (Lexicographie) լեզվի մեջ եզր-բառերի ու նրանց առումների կուրորեն գրանցումը չէ, այլ նույնպիսի իդեոլոգիական վերնաշենք, ինչպես բառարանագրությունը և բոլոր մյուս գիտական դիսցիպլինաները։

Բառարանագրությունը, այսինքն լեզվական նյութերի մշակումը և բառարան կազմելը, սերտորեն կապված է տվյալ ժամանակի գրականության և լեզվաբանության զարգացման

¹ Հ. Գիրախյան, «Բառարան պարսկերեն-հայերեն», Նոր Զուղա, 1933 թ. Հ. Աճառյանի 1919 թ. գրած «առջաբանից, էջ VII:

² Մա. Մալխասյանցի և Հ. Աճառյանի բառարանների մասին տե՛ս իմ «Սովետահայ բառարանագրությունը հոգևածը, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադ. Լեզվի Ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու № 2:

հետ Գրական արտադրանքների բաղմադիսությունն ու հարբա-
տությունը պահանջ են առաջացնում առանձին բացառող-մեկ-
նարանող բառարաններ ունենալու:

Յուրաքանչյուր հասարակարգ ու խմբավորում ունի իր
հատուկ բառապաշարը: Այսօր մեզ համար մեծած են համարվում
հազարավոր բառեր, որոնք դորձ են ածել մեր նախնիները:
Փորձի համար եթե թերթինք դրաբարի հարստությունն անփո-
փող Հայկազյան բառարանը և համեմատենք մեր այսօրվա բա-
ռապաշարի հետ, իսկույն տեղահայտ կգտանա, որ իր ժամանակի,
երբեմն ընտիր դրաբար, Մեսրոպյան շրջանի բառը կամ մոռա-
ցության է տրվել և կամ վերափոխվել է ու ստացել նոր առում:
Նույն բանը պետք է ասել միջնադարյան հայերենի մասին, որի
լիակատար բառարանը այսօր չունենք մեր գրականության
մեջ, իսկ միջնադարյան լեզուն իր բառապաշարով ու ոճերով
նույնպես հարուստ է եղել: Նորայր Բյուզանդացին ասում է.

«Չափադանյություն չերևա ըսելս, որ երկհատոր Հայ-
կազյան բառարանի ստվարությամբն Ստորին հայերենի ար
(միջնադարյան—Գ. Գ.) բառարան մը կրնա կազմվել, այն-
չափ ճոխ է այս լեզուն բառերու, ոճերու, ձևերու և ասաց-
վածոց մասամբ»¹

Նորայր Բյուզանդացին իր Գաղղիերեն-հայերեն բառարա-
նում Ս. (Ստորին հայերեն) նիշի տակ երևան է բերում միջ-
նադարյան լեզվի հարստությունների մի մասը և գրում. «Օրի-
նակ մը տալու համար լինչ պետք է ըսենք գաղղիերեն se cab-
rer (ձիուն երկու ոտքի վրա ելնելը, տճ. շախ դալդմաք) և fer-
rer un cheval (ձիուն ոտքը երկաթ դածել, տճ. նալ ուրմագ)
բայերուն. մեզի ծանոթ դրաբարը չունի ոչ միուն և ոչ մյու-
սուն հավասարազորները, բայց Ստորին հայերենը երկու զեղե-
ցիկ բայ կընծայն մեզի, se cabrer-ի կսե ծառանալ, ferrer-ի կսե
լուանել»², և բերում է վկայություններ մատենագրությունից:

Ոչ միայն տարբեր հասարակարգեր ու դասակարգեր ունե-
նում են իրենց հատուկ բառույթը, այլև այդ բանը երևում է
միևնույն ժամանակաշրջանում ապրող տարբեր պրոֆեսիայի
մարդկանց խոսվածքում, որի մասին խոսք կլինի հետագայում
մասնագիտական բառարանները քննելիս:

¹ «Փորձ», 1879, № 7—8, էջ 247.

² Նույն տեղ, էջ 248.

«Մեծ բառարաններ կազմելու պատմութիւնը ցույց է տալիս, որ նրանցից յուրաքանչիւրը հանդիսանում է իր դաշրջանի դասակարգային ձգտումների արտացոլումը»¹ Այսպէս «որինակ» ճարտիպութեամբ կոչուողները (պետական, ցեղային, ժողովուրդների և այլն) մեջ եղած յուրաքանչիւր շփում արտացոլում է նրանց լեզվի մեջ, այսպէս կոչված, փոխառութիւնների նախապարհով: Ժողովուրդների պատմութեան մեջ բնութեւնը շրջադարձերի ժամանակ նրանց լեզվի բառապաշարը հարստանում է շատ նորաբանութիւններով: Եթե դրա հետ, դրական լեզվի մի տիպը փոխարինվում է մի ուրիշով, ապա բացի դրանից, բառական կազմից դուրս են ընկնում շատ այնպիսի տարբեր, որոնք ամենից ցայտուն արտահայտում էին մեռնող դասակարգի իդեոլոգիան»² և ճշմարիտ, այսօր արդեն մեր լեզվից դուրս են ընկել բոլոր «խաչվառ»-ներն ու «կամեկավառ»-ները, և նրանց տեղը զբաղեւ են նորապաշար բառերը:

Եվրոպական գրականութեան մեջ բառարանագրական առաջին, առանձին աշխատութիւնների մեք հանդիպում ենք վերածննդի շրջանում: «Դասական լեզուների բառարանագրութիւնը հատկապէս զարգացման աստիճանի հասավ վերածննդի էպոխայում հումանիստների աշխատանքներում: Հրատարակվեցին մեծ նկարագրական բառարան-գանձարաններ (thesaurus): Բառարանագրական աշխատանքը նոր եվրոպական լեզուներով զարգանում է ավելի ուշ»³

Մինչ առանձին լուրջ բառարանների հանգես դալը, դեռ հնում, հույների մօտ ընդունված է եղել գրքերի մեջ, լուսանցքներում ու տողանցքներում բացատրել խրթին բառերը (glossa): Քիլոլոգիայի հատկապէս այս ճյուղը ծաղկել է Ալեքսանդրյան էպոխայում: Հետագայում glossa-ի տակ սկսեցին հասկանալ ոչ միայն բացատրվող-մեկնաբանվող բառերը, այլ հենց մեկնութիւնը, բացատրութիւնը:

Նույն վիճակն է տիրում նաև հայ գրականութեան մեջ: Հին ձեռագրերի լուսանցքներում ու տողանցքներում հանդիպում ենք մեկ կամ մի քանի խրթին բառերի բացատրութեան,

¹ А. Ушаков, „Толковый словарь русского языка“, т. I, пред.

² БСЭ, том 36, стр. 284.

³ Նույն տեղ, էջ 285:

խիսկ հետազոտում, 17-րդ դարից սկսած կազմվում են հայերեն լեզվի տպագիր լավագույն բառարանները¹

Բառարան կազմելու գործը, ինչպես վերևում ասացինք, տեխնիկական գործ չէ և միևնույն ժամանակ կապված է գրգռվարութունների հետ: Բառարանագրությունը լեզվաբանության այն ճյուղն է, որ գծավորությամբ ստեղծագործվում է և գյուրությամբ քննադատվում: Ահա թե ինչ են ասում բառարանագիրները այդ մասին. «Եթե որևէ դատավոր թիստ պատիժ կատենա մեկին, թող դատապարտի բառարան հորինելու»² «Թե ղինչ է կազմել զբառգիրք՝ ոչ ոք զիտէ, բայց միտյն նա՝ որ յօրինեալ իցէ երբէք զնոյն»³ Կամ «Բոլոր քննադատների հեղինակները կարող են գովասանքների սպասել, մինչդեռ բառարան հորինողները բավականանում են, որ զերծ մնան պարսավանքներից»:

Այս գծավորություններով հանդերձ 1621 թ. Միլանում լույս է տեսնում Rivola-ի հայ-լատիներեն բառարանը,⁴ որի մասին Լեոն գրում է.

«Ռիվոլայի բառարանը բազմաթիվ պակասություններ ունի, բայց և այդպես, պիտի համարվի երախտագիտության արժանի մի գործ: Կազմել հայերեն լեզվի բառարան այն ժամանակներում, երբ չկար այդպիսի փորձ հայերի մեջ, անկասկած մի մեծագործություն է, մանավանդ մի օտար մարդու նկատմամբ»:

Ռիվոլայի բառարանին հաջորդում են Վիլլսդի՝ լատին-հայերեն, Երեմիա վարդապետի՝ հայերեն, Ներսեսսփիլի՝ լատին-հայերեն բառարանները, իսկ 1749 թ. լույս է տեսնում Միլի-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մասկնադարանի № 5935 ձեռագրի (13—14-րդ դար) զբառք հոմերականիս մեջ գրված է.— առնալասչեայ կամ ոմոմն, իսկ վերևում ավելացրած գրաւական (էջ 25), կամ գերաւսարեիկ կամ ամեմակալ—լուսանցքում՝ վերաւսարեիկ (էջ 23): Շմարեցուցանել—լուսանցքում՝ մոլորեցուցանել (էջ 71) և այլն:

² Լ. Սքալիկեր, նշանավոր լեզվաբան (1540—1609):

³ Միլիթար Աբրա, «Բառգիրք Հայկադեան լեզուի», 1749 թ., առաջաբան, էջ 4:

⁴ Այս աշխատության մեջ մենք միայն կանգ ենք առնում ապագիբ բառարանների վրա, իսկ ձեռագիր բառարաններն ավելի բազմապիսի են և ավելի մեծ հնություն ունեն: Բառարանային պատահիկներ են պահպանվել դեռ 9-րդ դարից, իսկ ավելի կատարյալ բառարանային աշխատություններ հանդիպում ենք 11—13-րդ դարերին պատկանող ձեռագրերում:

⁵ Լեո, «Հայկական տպագրություն», I հատոր, էջ 105:

Թար Աբբայի Հայկադյան բառարանը, որը քննադատական վերաբերմունքով է մոտենում իր աշխատանքին: «... Այլ յաղագս զրոց, յոքոց քաղեալ է մեր դրառս, ծանիր, զի ոչ հարեանցի խորհուրդով յարձակեցաք ի գրեանս, ժողովել զբառս ի նոցանէ. վասն զի ոչ էին մեզ կամք՝ զբառգիրքս զայս ընուլ անխտիր ամենայն բառիւք, զչարս և զբարիս ուսականներպ ամփոփելով. քանզի յայնժամ ոչ լինէր մատենան այս բառգիրք, այլ՝ չարգիրք. և մեք իբր անագորոյն աղճատիչ լինէաք լեզուիս, քան պաշտպանիչ»:¹

Տպագիր այս առաջին բառարանները հայ բառարանագրութեան հիմնաքարը հանդիսացան և հետագայում, մենք կտեսնենք, առաջացան հարյուրավոր մեծ և փոքր բառարաններ:

Այնքանզոր Մուխոտինը Դալի բառարանը իրավացիորեն համարում է Ռուսական բառարանագրութեան նշանավոր հուշարձանը: Այս նույն միտքը անվերապահորեն կարելի է տալ Մխիթար Աբբայի բառարանին, որովհետև ինչպես ասված է բառագրքում՝

«Ուղի է նա բանասէրին,
կանոն ուղղիչ՝ հազներգագին,
Լոյս նշուլից՝ պուստիկոսին.
Յուզ ապաստան՝ Հեզ համբակին»:²

Բառարանագրական պահանջները բավարարելու համար բառարանագիրը պետք է հմուտ լինի լեզվի (ու լեզուների) մեջ, որ կարողանա որոշել բառերի ճշտությունը, ուղղագրությունը, տարբերի հիմնական առումները երկրորդականներից և ի վիճակի լինի բացատրելու, պարզաբանելու բառի իմաստի փոփոխման ընթացքը: Բացի լեզվագիտութեանն ու բառարանագրութեանը ծանոթ լինելուց, յուրաքանչյուր բառարանագիրից պահանջվում է վերին աստիճանի բարեխիղճ և հոգատար աշխատանք, որովհետև 200.000 բառ ունեցող բառարանի 200 լրագրուները արժեքագուրկ են անում ամբողջ աշխատությունը:

Խոշոր արժեք ներկայացնող բառարանները ստեղծագործվել են երկար տարիների բարեխիղճ և քրանաթոր աշխատանքի միջոցով: Վլադիմիր Դալը իր «Толковый словарь живого ве-

¹ Մխիթար Աբբայ, «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», 1749 թ., I հատոր, առաջաբան, էջ 9:

² Նույն տեղ, էջ 22:

ликорусского языка“ աշխատութեան վրա տքնել է 53 տարի։ Բառարանի առաջին բառը նա գրանցել է 1819 թ. Պետերբուրգից ներկուեալ գնալիս։ Ճանապարհին կառապանից լսել է „Замоложивать“ (пасмурность, заволакиваться тучами նշանակութեամբ) և հենց ճանապարհի ցրտումն էլ գրանցել է իր ծոցատետրում։ Նույնիսկ՝ երբ բառարանի բոլոր հատորներն արդեն հրատարակված էին, նա լրացնում էր նորանոր բառերով։ «Մահվանից մի շարաթ առաջ, կաթվածի մի քանի հարվածներ ստացած, նա հանձնարարում էր աղջկան բառարանի մեջ մտնելու։ Վերջին օրերը ծառայից լսած ևս չորս բառ»։¹

Դալի աշխատանքը հսկայական գործ է. «Դա բանիմաց հեղինակի աշխատանք է, որն իրեն նվիրել է գերծնականորեն ուսումնասիրելու ուսուցիչ լեզուն մի որոշ հայեցակետով. դա մի ամբողջ կյանքի բարեխիղճ աշխատանքի պտուղ է»։² Դյուբլին չէ հավաքել ու բացատրել 200.000 բառ և 30.000 առակ։ Ինքը՝ Դալը գիտակցում է այդ և ասում՝ „Разве помру, а то кончу словарь свой“.³

Երեք ուսումնական վարդապետներ հիսուն տարի են աշխատել Նոր Հայկազյան բառարանի վրա (1784—1836). Նորայր Բյուզանդացին իր զազդիերեն-հայերեն բառարանի առաջաբանում՝ գրում է՝ «Այսպէս ուր ուրեմն հասեալ յամբողջ թշուառաքիտն վաստակոյս, յոր ծախնցի դամա չորեքտասան (1866—1879) գերիտաաւորութեան կենացս»։ Պրոֆ. Աճառյանը իր Արժատեղական բառարանը ձեռնարկել է աշակերտական նստարանից։

Բառարանները ըստ բովանդակութեան կարող են լինել հանրագիտական, կենսագրական-պատմական և լեզվաբանական (словарь языка), ըստ տեսակի լինում են ընդհանուր, մասնագիտական, դպրոցական, ուղղագրական, տերմինաբանական և այլն։

Հանրագիտական բառարաններն ընդգրկում են ընդհանուր և մասնագիտական այն բառապաշարը, որոնք տվյալ լեզվի մեջ դործածական են և ստանում են լայն միկնաբանում։ Կենսագրական բառարանները լինում են ընդհանուր, տալով բխորա-

¹ А. Сухотин, „В. И. Даль и его толковый словарь“, 1935 г., стр. 5.

² Я. Грот, „Филологические разыскания“ 1876 г., том I, стр. 57.

³ В. И. Даль, „Толковый словарь“, изд. IV. 1912 г., том III, стр. 1489.

Ֆիսիկան տեղեկություններ բոլոր գործիչների մասին, և կամ մասնագիտական՝ նվիրված մարդկանց որոշ խմբի: Այս տեսակի մեջ հատուկ տեղ է զբաղում գրողների բառարանը, պատմական բառարանը (անձնանունների), որ պատկերավոր կոչում են՝ համառոտ զրազարան: Լեզվաբանական բառարանները նվիրված են լինում կամ մի լեզվի բառերի ծագման ու նրանց արմատների, քերականական առանձնահատկությունների բացատրությանը և այլն, կամ մի քանի լեզուներով, մի լեզվից մի ուրիշ լեզու թարգմանելու համար, ինչպես ռուս-հայերեն, հայերեն-ռուսերեն, ֆրանսերեն-հայերեն և այլն:

Հայերեն բառարանների շարքում ունենք հանրագիտական (Հ. Առաքելյան), կենսագրական (Հայկադյան, Տեր-Աստվածատրյան) բառարաններ և հատկապես հարուստ ենք լեզվաբանական բնույթի բառարաններով:

Կարևոր ենք համարում նշել, որ մեր բազմատեսակ բառարանների շարքում ունենք նաև 1794 թ. Նոր Նախիջևանում հրատարակած Պողոս Թորոսյանի «Տառերենից-հայերեն համառոտ բառարանը» (սխառնակում է շուրջ՝ 1800 բառ), որը զբղված է չափածո: Բերում ենք մի երկու քառյակ այդ բառարանից. —

«Ասլան առիւծ՝ գազան զթոտ,
Այլ է արջ՝ խիստ վավաշոտ,
Արապաճին է կառաւար,
Աշճի բառիկըն խորտակարար (էջ 13):
Շամտան ճըրագկալ է՝ աշտանակ,
Շախան է խաղ՝ ծաղրը կատակ:
Շաթըր կարապետ սուրհանդակ,
Շէրպէթ ասեւն՝ է օշարակ» (էջ 55):
Սէմէրճին է համետակար,
Սահաթըն ժամացոյց հայլար,
Սողանըն որ է՝ սոխ կըծուաբեր,
Սապըռսըզ մարդըն անհամբեր» (էջ 73):

Հայերենի երկլեզվյան բառարանները առնչված են շուրջ 15 լեզվի, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղում ռուս-հայերեն բառարանները:

Նրբ խոսք է լինում ռուս-հայերեն կամ հայ-ռուսերեն բառարանների մասին, մեր իրականության մեջ, մեծ մասը պատ-

կերացնում է Պետերատի «Ռուս-Հայերեն նոր բառարանը», իսկ նախասովորական շրջանի համար Դադրաշյանի բառարանները: Մի քիչ ավելի տարածուն ընթերցողները հիշում են նաև Երեց-փոխյանի, Հովհաննիսյանի, Յաղուբյանի բառարանները, մինչդեռ մեր, ուսուերենին առնչված բառարանների թիվը հասնում է 40-ի: Ստորև առլիս ենք այդ բառարանների ընդհանուր աախառակը. —

Բառարանի անունը	Քանի տնում	Ո Ր Է Մ	
		Նախասովորական շրջանում	Սովորական շրջանում
Ռուս-հայերեն ընդհանուր բառարան	15	9	6
» մասնագիտ. բառարան	12	1	11
Ընդամենը	27	10	17
Հայ-ուսուերեն ընդհանուր բառարան	11	10	1
» մասնագիտ. բառարան	2	1	1
Ընդամենը	13	11	2
Բայցը միասին	40	21	19

Այս բառարանների շարքում կան այնպիսիները, որոնց մասին չեն հիշատակում նույնիսկ մասնագիտ լեզվաբանները, կամ եթե հիշատակում են այս կամ այն առնչությամբ, առանց աշխատությունը տեսնելու սխալ հայտարարություններ են անում: Այսպես՝ Ստ. Պալատանյանը խոսելով Կ. Պոպովի ռուս-հայերեն բառարանի մասին, այդ աշխատության հրատարակության թվականը համարում է 1839 թ.¹ Երվանդ Շահաղիզը իր «Մկրտիչ Էմին» աշխատության մեջ գրում է. «Գ. Պոպովը նույն 1832 թ. հրատարակել էր յուր «Ռուս-հայկական բառարանը», այնինչ, իրականությամբ այդ բառարանը լույս է տեսել 1841 թվին:

Մոռացության են տրվել Ալամդարյանի, Խալդարյանի, Էմինի, Տեր-Աբրահամյանի, Արապաճյանի և այլ բառարանները:

¹ «Փորձ», 1877 թ. № 3, էջ 323.

Այդ բառարաններից մի քանիսն, անշուշտ, իրենց ունեցած մեծ պահանջությունների պատճառով, ծնված օրից գերեզման իջնելու վատնքին են ենթարկվել, մի մասն էլ մոռացվել են մեր դեպի բառարանագրությունն ունեցած անուշադրության հետեւիանքով:

Հայերեն բառարանների մեծ մասը, բացի ռուսերենին տառնչվածներից, կազմել են Մխիթարյան միաբանները կամ պոլսահայ ինտելիգենցիան: Այդ բառարաններն իրենց ունեցած խոշոր արժանիքների հետ միաժամանակ ունեն դժալի թերություններ: Այդ թերություններից ամենախոշորը, հատկապես Մխիթարյանների մոտ, կյանքից կտրված լինելն է: Մասնավորապես ռուսահայ գրականության ստեղծած ժառանգությունը անտես է առնված այդ աշխատությունների մեջ: Այս հանգամանքը պատահական չէ իհարկե, որովհետեւ բառարանը չենք անջատում իրեն՝ հեղինակից: Ե՛ւ մի ամբողջ կյանքի աշխատանք է, որ մարմնավորել է Դավի ամբողջ գործունեության հիմնական իդեան,—ասում է Ա. Մ. Սուխոտինը,—իր բառարանում Դավը ոչ միայն բառադանագիր է, այլ նա առաջին հերթին որդի-իդեոլոգիայի ներկայացուցիչ է, որին նա ծառայել է իր ամբողջ կյանքում, և որպես գրականագետ է, և որպես հրապարակախոս և թերես, ավելի քան, որպես չինոֆիլիզմ:¹

Մխիթարյանները և արեւմտահայ ինտելիգենցիան բառարաններ կազմելու ժամանակ աչքաթող են արել ռուս-հայերեն բառարաններում եղած, ռուսահայ ժողովրդի սեփականությունը դարձած բառերը և իրենք նույնությամբ վերակերտել են իրենց աշխատություններում, համարելով իրենց կազմած նորաբանություններ: Մեր ասածը պարզաբանելու համար վերցնենք ֆրանսերեն-հայերեն բառարանների զարդը կազմող և ընդհանրապես որպես բառարան խիստ շահավետ և արժեքավոր նորայր Ն. Բյուզանդացու բառարանից մի քանի նմուշներ (տես էջ 204):

Բառերի այս համեմատական աղյուսակը կարելի է հարյուրների հասցնել, բառեր, որոնք պետք է որ հաշվի առնվեին մեր բառարանագիրների կողմից և չհամարեին իրենց ստեղծագործությունը: Այդպիսի բառեր են նաև՝ ամուրդ, մթնոլորտ, մատենապարան, գրատուն, վերատառություն—эпиграмма, սրայապալություն, ամպիվոմի, ծանրաչափ, թավիշ, ջերմաչափ, շոգեմավ և ուրիշ շատ

¹ А. Сухотин, „В. И. Даль и его толковый словарь“, 1935 г., стр. 3

Հայերէն բառը	Բյուզանդացի «Գաղղիկերեն- հայերեն բառա- քան» 1884 թ.	Նախորդի Բյուզանդացին զորձ է ածել		Մանր.
		Արամզարյան «Ռուս. հայեր. բառ.» 1821 թ.	Երեցիտիսյան «Ռուս. հայեր. բառ.» 1854 թ.	
Պայմանագրայ	Boussole	Компас	Компас	
Քրտման	Crachoir	—	Плевальница	
Շաքարաման	Sucrier	—	Сахарница	
Բնագետութ	Naturaliste	—	Натуралист	
Քեյտման	Théière	—	Чайник	
Ջրանցք	Ru	Канал	Канал	
Պեղծամ	Perruque	Парик	Парик	
Մովարտթուղթ	Carton	—	Картон	
Հրաչափ	Pyromètre	—	Огномер	
Մութ	Café	Кофей	Кофе	
Ժամագործ	Horloger	Часовщик	Часовщик	Ունի Մա- րտիկյան
Բազմազանի	Polysyllabe	Многосложный	Многосложный	

բառեր, որոնք կապված են մեր տնտեսութեան, մեր տնօրէնայի հետ և վաղուց հետե ստացել էին քաղաքացիական լայն իրաւունք։ Շատ դեպքերում միանգամայն սխալ կերպով կերտել են նոր բառեր, ինչպէս՝ cormoran—ջրագռավ (Բյուզ., էջ 299 բ.), իսկ Երեցիտիսյանը թարգմանել է ծովագռավ և ավելի ճիշտ է, որովհետեւ cormoran-ը ծովի ջրերում է բնակվում։ Ռուսներենում նույնպէս ծովագռավ է բացատրված։ «Баклан—морской ворон»¹ Նույն բանը կարելի է ասել նաեւ Հայկազյան, Առձեռն և այլ բառարանների մասին, իսկ ինչ վերաբերում է «Առձեռն»-ից հետո հրատարակված հայերեն բառարաններին, նրանք կամ կրկնել են Առձեռնը և ավելացրել մի շարք «նոր» ճյուղին պատկանող բառաւային բառեր (Ս. Գաբամաճյան—«Բառարան հայերեն լեզվի») կամ բառարանի մեջ են խցկել Ն. Բյուզանդացու կազմած նորակերտ բառերը (Կ. Ոսկյան, «Առձեռն բառարան հայ-գաղղիկերեն»), ինչպէս՝ Թքանոց, շաքարանոց և այլն։

¹ В. И. Даль, «Толковый словарь», изд. IV. том I, стр. 101.

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը նույնպես զերծ չէ այս թերություններից. նա ևս լիովին չի օգտագործել ռուսահայ լեզվական կուլտուրան: Արմատական բառարանում կան բառեր, որոնք մեկ անգամ և այն էլ հաճախ, ըստ իրեն վկայություն, սխալ գործածված բառեր են, մինչդեռ բառարանի մեջ (հատկապես՝ նոր բառեր բաժնում) չենք հանդիպում սառցարոն, կայադոր և այլ բառերի: Պրոֆ. Աճառյանը հիմք ընդունելով Բյուզանդացու, Փեշամալճյանի բառարանները, միանգամայն անտեղի կերպով որոշ բառեր կապել է նրանց անվան հետ, ինչպես՝ «Շառառ—թուխ կարմրագույն (ձի). ֆրանս. bai. (իրը նոր բառ, Նորայր. բառ. ֆրանս-հայերեն 121 ա)», մինչդեռ իրականում այդպես չէ, այդ բառին հանդիպում ենք Ալամդարյանի բառարանում «Гнедый» բառի բացատրության մեջ, «Փեկոն ըստ Փեշամալճյան բառարանի նշանակում է, կաղամախի»² մինչդեռ Փեշամալճյանից ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ ունի Ալամդարյանը «Букъ» բառի բացատրության մեջ, իսկ Նորայրը Helre բառի տակ համարում է իր հորինածը՝ «Տորդիկ—մի տեսակ թռչուն—իբրև նորակերտ բառ ունի Նորայր Բյուզանդացին բառ. ֆրանս. 619 ա. grive բառի տակ»³ Ալամդարյանի մոտ գրված է дрозда—տորդիկ (թռչուն է): Իսկ дрозда-ը հենց նույն grive-ն է:

Որոշ բառերի նկատմամբ հարգելի լեզվաբանը գրում է, որ Բյուզանդացին սխալ է, օրինակ՝ «Ճամբու—ջրհան (Բյուզ. 962 բ), ունի Երեմիայի հավելվածը և Փեշամալճյան բառարանը», իսկ ռուս-հայերեն բառարանների նկատմամբ այդ անալիզը և ճշտումը չի արվում: Հորիզոն բառի մասին Աճառյանը գրում է. «Ունի միայն Փեշամալճյան բառարան, նոր գրական բառ, որից նաև հորիզոնական»⁴: Մինչդեռ հանդիպում ենք Ալամդարյանի մոտ և ավելի առաջ ունի Ավգերյանը՝ «Մայթ—փողոցի երկու կողմը՝ անց ու դարձի համար շինված նեղ սալահատակ, ունի միայն Նորայր, բառարան ֆր. trottoir իբրև նորակերտ բառ»⁵ Այնինչ նույն նշանակությամբ մայթ բառին հանդիպում ենք Երեցփոխյանի և ուրիշների մոտ:

Այսօրինակ պատճառներով մի շարք բառեր սխալ վերագրում

¹ Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան», 5-րդ հատոր, էջ 277:

² Նույն տեղ, հատոր 6, էջ 1197:

³ Նույն տեղ, էջ 957:

⁴ Նույն տեղ, 4-րդ հատոր, էջ 387:

⁵ Նույն տեղ, էջ 791:

են ստացել ու կամ տեղ չեն գտել մեր բառարաններում, ինչպես՝ մոսորակ (певка—ջալհակի ճախարակ, կոճ), որ ունի Երեց-
փոխյան: Մենք այս բառը համարում ենք բարբառային բառ և
կապում Երեմիայի «Մոս—շոշափել» բառի հետ «Բակուղ-
խարաղան, լախա» իմաստով հանդիպում ենք Ալամգարյանի մոտ.
իսկ պրոֆ. Աճառյանը գրում է, թե առաջին անգամ հանդիպում
ենք Ջախջախյանի մոտ: Հայտնենք նաև, որ այդ բառը Ալամ-
գարյանից առաջ գործ է ածել Ալգեբյանը իր Փրանս-հայերեն
բառարանում:

Մի ուրիշ խնդիր էու Եթե անհրաժեշտություն էր Արմա-
տակոն բառարանում նշել այս կամ այն բառի առաջին անգամ
մեր բառարանում գործածված լինելը, ապա նույնը պետք է կա-
տարվիր նաև ռուս-հայերեն բառարանների նկատմամբ, այս-
պես՝ ինչու չէր կարելի նշել, որ «հերոս» բառը առաջին անգամ
հանդիպում ենք Երեցփոխյանի ռուս-հայերեն բառարանում ге-
рой բառի տակ:

Ժողովրդական լեզվի օգտագործման մասին Դալը ասում է՝
язык народа, бесспорно, главнейший и неисчерпаемый род-
ник или рудник наш, сокровищница нашего языка, кото-
рый, на письме, далеко уклонился от того, чем бы ему сле-
довало быть».¹

Մեր բառարանագիրները հեղինակել են հունարենի, լատի-
ներենի, իտալերենի, ֆրանսերենի, անգլերենի, պարսկերենի,
առճկերենի, բուլղարերենի և այլ լեզուների տանչված, երբեմն
նույնիսկ 3, 4, 6 լեզվյան լավագույն բառարաններ: Ռուսահա-
յերի կազմած բառարանները մեծ մասամբ ռուսերենին են վե-
րաբերում, կան միայն մի քանի այլ բառարաններ՝ գերմանե-
րեն, էսպերանտո, քրդերեն և այլն: Չափազանց մեծ բաց պետք
է համարել, որ դպրեր շարունակ հարեանում ենք վրաց ու ադրբ-
բեջանական ժողովուրդներին և մինչև այժմ մի փոքրիկ բառարան
չունենք այդ լեզուների համար:

ՀԱՅ ՌՈՒՍՆԵՐՆ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրության մեջ հատուկ տեղ է գրավում
հայ-ռուսական բառարանագրական բաժինը: Այդ բաժինը հա-
րուստ է թե՛ ընդհանուր թարգմանական, բացատրական բառա-

¹ В. И. Даль, «О русском словаре», стр. 29.

քաններով, որոնք մեծ դեր են խաղացել ողուսաց լեզուն սովորե-
լու դործում, և թե մասնագիտական բնույթի բառարաններով, որ-
պիսիք խոշոր ծառայություն են մատուցել հայերենի մասնագի-
տական տերմիններ կերտելու գործին:

Հայ-ուղուսական բառարանագրությունը խորն անցյալ ունի
և բովանդակալից է ու բազմատեսակ, որն ինքնին ապացույց է
այդ երկու ժողովուրդների սերտ կապի:

Դեռ վաղ ժամանակներից, իսկ ավելի ուշեղ 17-րդ դարից
սկսած հայ վաճառականները հաճախակի շրջում էին Ռուսաս-
տանի այս ու այն կողմերը և ուշեղ շփում ստեղծում ողուս ժո-
ղովրդի հետ: Հայաշատ մշտական բնակավայրեր են դառնում
Ղրիմը, Դոնի, Վոլգայի ստորին հովիտները և կենտրոնական
Ռուսիայի մի շարք քաղաքները: Հայ ժողովուրդը իր բախտը
կապում է ողուս ժողովրդի բախտին, և ողուսերեն լեզուն դառ-
նում է այն լուսավոր ուղին, որով ընթանալու է հայ մտքի մշա-
կույթի զարգացումը:

Ռուսաց լեզուն իշխող և խոշոր նշանակություն էր ստա-
նում ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև իր տերության սահման-
ներից դուրս:

Ահա ինչ է ասում այդ մասին ժամանակի խոշոր դեմքերից
մեկը.

«Ռուսաց լեզուն, որ իշխողն է բոլոր լեզուների վրա, ոչ
միայն իր տարածվածությամբ, այլև իր հարստությամբ
մեծ է բոլոր լեզուների առաջ ամբողջ նվիրադրում... Եթե
մի բան ճիշտ արտահայտել չենք կարողանում, պետք է ոչ
թե մեր լեզվին վերագրենք, այլ մեր անշնորհքությանը, ով
ժամառժամ խորանում է նրա մեջ, առաջնորդ ունենալով
մարդու խոսքը, որպես ընդհանուր փիլիսոփայական հաս-
կացողություն, նա տեսնում է անսահման լայն դաշտ, կամ
ավելի ճիշտ ասած՝ դրեթե անափ մի ծով»:¹

Ժամանակի հայ գործիչները, մանկավարժները գիտակցում
էին, որ հայ լեզվի, հայ կուլտուրայի զարգացումը ապահովելու
համար պետք է աղերս ստեղծել ողուսական կուլտուրայի, ողուս-
ական լեզվի հետ: Միաժամանակ Ռուսաստանի նոր գաղթավայ-
րերի հայ բնակչությանն անհրաժեշտ էր իմանալ իրենց ապաս-
տան ավող ժողովրդի լեզուն, ծանոթանալ նրա կուլտուրային:

¹ Ломоносов, Сочинения, том III, стр. 250.

Օրավուր ուժեղանում էր ուսանողներին լեզուն իմանալու պահանջը, պղծացվում էր բառարանն ունենալու անհրաժեշտությունը, որովհետև ամեն ոք բառարանին դիմելով՝ կհասկանար իրեն համար անծանոթ բառը և կամ հայերենի միջոցով կսովորեր ուսանողներին լեզուն:

Հայաստանում, պարսկական տիրապետության օրով գրված բառարանները մնացել են ձեռագիր վիճակում, մոռացված: Դեռ նախքան ուսանողների տիրապետությունը, Հայաստանում կազմվել են ուսանողներին առնչված մի շարք գործնական քնույթ կրող բառարաններ, որոնց մեջ հիշատակության արժանի գործ է Նդիադար Տեյ-կարպետյան Առնշեցու «Համառոտ բառարան ի հայոց ի ուսաց լեզու» աշխատությունը¹:

Ռուս-հայերեն և հայ-ուսանողներին առանձին, ինքնուրույն տպագիր բառարանների մենք հանդիպում ենք 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Այժմ քննենք և ցույց տանք հայ-ուսանողներին և ուս-հայերեն բառարաններին յուրաքանչյուրի տեղը հայ բառարանագրության պատմության մեջ:

Մեր նպատակադրած սահմաններից դուրս է բոլոր բառարանների մանրահյին ուսումնասիրությունը կատարել, մենք միայն պետք է զբաղվենք հայ-ուսանողների բառարանագրության պարզագույն պրոցեսը ուսումնասիրելով և պարզելով այն ուղին, թե յուրաքանչյուր 10-ամյակում ի՞նչ նորություններ են ներմուծվել հայ գրական և ժողովրդական խոսվածքի մեջ: Մեր առաջադրած նպատակներից դուրս է նաև գանազան գեղարվեստական, քաղաքական, մասնագիտական ու կամ դասագրքերին կցված բառարանների մասին խոսելը: Ընդհանուր առմամբ պետք է ասել, որ դրանք բառարանային արժեք չեն ներկայացնում, մեծ մասամբ տրված են անսխառն, բացատրված են այս կամ այն բառի միայն այն առումները, երբեմն նույնիսկ սխալ, որոնք գործածված են տվյալ երկրի մեջ: Մյուս կողմից այդ բառարանները կազմված լինելով ոչ մասնագետ անձնավորությունների

¹ Հայկական ՕՍՌ Միխայիլների Օսկերին կից Մատենադարան, ձեռագիր № 6418:

րի ձեռքով, շատ ժամանակ չեն համապատասխանում բառարանադրական տարրական սկզբունքներին: Այս կարգի բառարանները անքննադատ կերպով օգտագործել են հրապարակի վրա եղած բառարանները ու գրել այս կամ այն բառի բացատրությունը: Երբեմն լավագույն և բառիմաստը ճիշտ արտահայտող ու ժողովրդականություն ունեցած բառերի փոխարեն գրել են հնացած կամ նորահնար արհեստական բառեր: Որպես օրինակ վերցնենք միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանների համար կազմված ուսուցչի զասագրքի¹ մեջ եղած բառարանը, ուր „бак“ բառը թարգմանված է՝ բախ, գառ, ջրարկի: Այստեղ առաջին և երրորդ բացատրությունները միանգամայն ավելորդ են: Валек — կանյակներ, քնզհանրապես մեր լեզվի մեջ, և այն էլ 7-ամյակում, միանգամայն անհասկանալի է կաճ (թաղիք) բառը, հետևապես անմեղված կանյակներ բառը դառնում է է՛լ ավելի անհասկանալի: Хребет բառը թարգմանված է ողնաշար, լեռնաշարք: 7-ամյակի աշխարհագրություն և ոչ մի դասագրքում մենք չենք հանդիպում լեռնաշարքի, պետք է լինի լեռնաշարք, որպիսի բառը բառարանում բացակայում է:

Ինչ առաջ ասացինք, որ նախքան ուսանական տիրապետությունը, դեռ տասնամյակներ ու դար առաջ հայերն արդեն գիտեին, որ միակ փրկությունը՝ դա իրենց մերձավոր հարևան հզոր Ռուսաստանի հետ կապվելն է, որը ոչ միայն կապահովի ժողովրդի անտեսական-քաղաքական վիճակը, այլև դուռ կբացի կուլտուրայի ու գիտությունից օգտագործման համար:

Հայաստանի և հայերի բախտը Ռուսաստանի հետ կապելու խնդիրը ավելի ուժեղանում է 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Ահա հենց այդ ժամանակներում Պետերբուրգում (Լենինգրադ) 1788 թ. օգոստոսի 1-ին լույս է տեսնում առաջին հայ-ուսուցչի և ուսուցչի բառարանը՝ «Գիրք որ կոչի բանալի գիտություն» աշխատությունը²:

¹ К. Айвазян, Т. Иоаннесян. — „Книга для чтения для VII класса неполной средней и средней нерусской школы“, Ереван, 1941 г.

² 1800-ական թվականներին Հովհան Բաղդասարյանը այս աշխատության հայ-ուսուցչի բառարանը լրացրել է նաև վրացերեն և արաբերեն թարգմանություններով: Ձեռագիրը պահվում է Թբիլիսիի Պետական թանգարանում: Այս տեղեկությունը մեզ հայտնեց պրոֆեսոր Մելիքսեթ Բեկը, որին և հայտնում ենք շնորհակալություն:

Դրքի վերնագիրը արգեն վկայում է, որ այս գործը ստեղծաբարան չէ, այլ «Բանալի գիտութեան», որ «Ունի սա ընդ իւր մասնաւոր այրքննարան, մասնաւոր բառարան և ըսկզբունք քաղաքական սուսմանց, արարելու և թարգմանեալ ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ, և ի Հայոց լեզուէ ի ռուսաց բարբառ»:

«Բանալի գիտութեան» գիրքը ինքնուսուլյցի հիմունքներով է կազմված. արված է նախ «Այբուբենք բոլոր գրոց հայոց և ռուսաց», «Անուանք տառից ռուսաց ընդհայոց», ապա, «Հետեի միավանկ բառ ռուսաց ընդհայոց», և այսպես երկվանկ, եռավանկ, քառավանկ և այլ բառերի ուսուցում:

«Բանալի գիտութեան» բառարանի բառարանագրական քննությունը կատարելուց առաջ աշխատենք պարզել, թե ինչ աղբյուրներ է ունեցել հեղինակը:

18-րդ դարի 80-ական թվականներին հրատարակված էր Ռիվոլյայի հայերեն-լատիներեն (1621 թ.), Ներսեսավիչի լատիներեն-հայերեն (1695 թ.), Վիլսոգի լատին-հայերեն (1710-1714 թ.թ.), Նրեմիա վարդապետի բառգիրք հայոց (առաջին հրատարակությունը 1698, երկրորդ հրատարակությունը՝ 1728 թ.) բառարանները, նաև Մխիթար Աբբայի եռահատոր Հայկազյան բառարանը, որոնցից «Բանալի գիտութեան» հեղինակը կարող էր բառանյութ ընտրել, և իսկապես մենք հանդիպում ենք մի շարք բառերի, որոնք գոյություն ունեն միայն այս ու այն բառարանում, ինչպես «Պաւիդ—պարտեղ, քանջաբանոց» իմաստով ունի Նրեմիա վարդապետը¹, կամ «Կորդին—համետ, թափ» իմաստով՝ միայն Ռիվոլյան²: Նույն միտքը կարելի է հայտնել նաև ռուսական բաժնի վերաբերյալ, որովհետև հրատարակված էր Պ. Բերինգի «Лексикон славяно-русский», Կիևի առաջնորդ Եվդենիի «Краткий словарь славянский», Գելտերգոֆի (1765, 1771), Ռիզդեի (1784) ռուս-գերմաներեն և գերմաներեն-ռուսերեն, Նարդասետի երեքլեզվյան, Վոլչկովի չորսլեզվյան և այլ բառարաններ, որոնք կարող էին ռուսական բաժնի բառապաշարը հայթայթել հեղինակին, սակայն «Բանալի գիտութեան» գիրքը կազմված է մեծ մասամբ անտես առնելով այդ աշխատությունները: Աշխատության հեղինակը աշխատել է ընդգրկել

¹ Լ. Անառյան, «Արմատական բառարան», 3-րդ հատոր, էջ 445:

² Նույն տեղ, էջ 1367:

ժամանակի առօրյան, խոսակցական լեզուն ինչպես հայերերում, նույնպես և ուսուցիչների նկատմամբ:

«Բանալի գիտութեան» բառարանի հայ-ուսուցիչներն բաժինը ունի մոտ 2000, իսկ ուսուցիչներն բաժինը 2500 բառ-հոգված՝ մեծ մասամբ ժողովրդի կենցաղին, առօրյա կյանքին վերաբերող բառեր, ինչպես՝ արեթ, ագարակ, ագատ, ախտ, պիմդ, պրդպեղ, շագանակ, ջակ, մախլիք, արհեստ, գավառ, գավազամ, ծիրան, ձուկ, կաղամբ, պարտեզ, կամ арбуз, буйвол, верблюд, веревка, вертоград, грядка, гряды, чай, рыба և այլն:

Որ «Բանալի գիտութեան» գրքին որպես աղբյուր ժողովրդական խոսակցական լեզուն է հիմք ծառայել, դրա առաջին և յավաքուն ապացույցը հեղինակի աշխարհաբարամոտ լեզուն է, որ գործ է ածվում գրքի զրուցատրության բաժնում:

«Ուր ես գնում հրամանքդ այդպես կանուխ»

Ես գնում եմ զպրատունն»: Կամ՝

«Հրամանքդ ինչ տեղ կուկենաս այն ժամանակ, որ նա տեղս չլինի»:

— Իմ քեռուս մօդ:

— Ինչ տեղ է կենում նա:

— Կարմիր դռան մօդ:¹

Երկրորդ ապացույցը ժողովրդական բառերն առ զարժվածքներն են, որոնցով լիքն է «Բանալի գիտութեան»-ը, ինչպես՝ բզուկ, պնդ, փամկ, շամբալուք, ախլար, կամ бахрома, винница, возхищение, вышвий, канура (конура), абум (обум), ու կամ բառերի միայն խոսակցական լեզվի առումներն է տրված, ինչպես՝ «Ագարակ—село». բացակայում է անդաստան (поле), կալվածք (поместье) առումները: «Ազատ—свободный» չկա բառի ազնվական (дворянин) և այլ իմաստները կամ ամենի—наливать, ամերան—бездельник, քան—дело»:²

Աշխատության հեղինակը օգտագործել է նաև խոսակցական լեզվի մեջ եղած օտար բառերը՝ բարուք (պրակ. վառող), աշխատ (պրակ. խոհանոց), չափուլ (թրք. մուրճ), բաղչա (պրակ. պարտեզ), դաիմ (արբ. ամուր, կանգուն), բիրար (թրք. պղպեղ), սուրու (թրք. հոտ), եհտեկ (թրք. նժուշդ) և այլն:

¹ Կ. Սարաֆյան, «Գիրք որ կուի բանալի գիտութեան», էջ 245, 251:

² Ջրուցատրության բաժնում ժողովրդական առումներից երբեմն կատարում է զեղումներ. օրինակ՝ զբան՝ բառը հոսկանում է խոռ, թեմա. «Ամենայն աշակերտի բան այնպես հասուկ ուղղում է—всякого ли ученика те-му (ընդգծումը մերն է— Գ. Գ.) особенно поправляет»:

Երբորդ ապացույցը՝ բարբառային ուղղագրութեան պահանջումն է՝ ձիշան ասած՝ ուղղագրական տեսակետից այս գիրքը սխալներով լեցուն է, երբեմն նույն էջի վրա հանդիպում ենք միևնույն բառին տարբեր ձևերով գրած՝ սուլ—սուլի (էջ 248), դեկտեմբեր—դեֆտեմբեր, գաջ—գան, կնոջ—կնոչ, յառաջադրել—առաջնորդ: Այսօրինակ սխալների առկայությունն էլ ինքնին վկայում է, որ բառարանի աղբյուրը ժողովրդի խոսակցական լեզուն է եղել, որովհետև միևնույն վայրում, նույն ժամանակում, նույն բարբառով խոսողների խոսվածքի մեջ էլ լինում են նկատելի դանաղանություններ: օրինակ՝ Երևանի Շահար թաղամասում ասում են անծուծկ, ավաշա, Կոնդում՝ անցուցք, ավաշա, իսկ Շենթաղում (Շեն-թաղ) այս երկուսի միջին տեղն է բռնում՝ անծուսկ, անսուսկ, հետևապես, ժողովրդական լեզվից հեղինակի հալածած կամ լսած բառերն էլ կարող էին այս կամ այն կերպ լինել:

Ի դեպ, նույն վիճակն ենք տեսնում աշխարհաբար գրական լեզվի կազմավորման շրջանի գրողների մոտ: Խաչատուր Աբովյանի երկերում սովորական բան է անկաշ—ալիանշ—անկան, առնին—աքնին, բիին—բեյին, գար—գափ, ետ—եդ, ասեցին—ասացին, դաստա—դասքա, լարչին—լափչին, կրնեմ—կրնոմ, աղչիկ—աղդիկ—ախչիկ և այլն ձևերի գրությունը:՝ Նույնը նկատվում է նաև Նալբանդյանի մոտ:

«Բանալի գիտութեան» աշխատության մեջ երբեմն ուղղակի կապակցություններ են տրված, ինչպես՝ հայ-ռուսերեն բաժնում՝ «Ամենայն զօրութենէ մտածել—углубляться», «Անկանին եղջերաց եղանց—линияние рогов оленьих», «Անցեալ երրորդ օր—третьего дня», «Յաւելումն ջուրց—наводнение», «Անձրե դայ—дождь идет», «Երբեմն նույնիսկ միացած՝ քրացիքէն—кроме вас», «Էդադանի—голубка», կամ ռուս-հայերեն բաժնում՝ фиолетовой цвет—ծիրանագույն կամ ծիրանառանգ (այժմ՝ մանուշակագույն), «хитрой вымысл—խորին մտածումն», «С оружием наступить—հրացանաւ մարտնչիլ», «рыбы мечут икру—ձկուռնք ածեն ծուղա կամ խաւիար» և ընդհանրապես, որոշ բառեր տրոհված են մասերի՝ չորիք շաքաթ (среда), հինգ շաքաթ, եօթն երրորդ ժամ և այլն:

¹ Գ. Գառաբաբյան, «Բառարան Խաչատուր Աբովյանի երկերի», Երևան, 1947 թիվ:

Ինչպես նշեցինք, «Բանալի գիտութեան» աշխատութեան քառարանը հիմնականում կազմված է ժողովրդական խոսվածքի հիման վրա:

Հեղինակը նպատակ է դրել օգնել «Մանկանց և ամենից, որք ունին դիւրօտութիւն և զգիտոյս» մեր հարևան մեծ ժողովրդի լեզուն սովորելուն, այլ կերպ ասած՝ գիտութեան և դարձաբան դասեր բանալու հայ ժողովրդի առաջ:

Այս աշխատութեանը երբ քննում ենք քառարանագրական տեսանկյունով, հանդիպում ենք նկատելի թերութեաններին, նույնիսկ որոշ բառերի գիմաց չի տրված ռուսերեն թարգմանութեանը, օրինակ՝ սողակ կամ պելլպուլ (էջ 111):

Բառարանում չի պահպանված այբբենական հաջորդականութեանը: Իրքի 28-րդ էջում իրար հաջորդում են 1 (12) անպարտ մարդ, 2 (5) անհամբերութիւն, 3 (11) անուղղա, 4 (8) անհոլովելի, 5 (1) անարատ, 6 (7) անհաշտ, 7 (9) անշարժ, 8 (2) անդէտ, 9 (10) անշուտափութ, 10 (3) աներկբայելի, 11 (4) անհամբեր, 12 (13) անքուն կամ աննինջ, 13 (6) անհանգիստ և այլն:¹

Այս առաջին բառարանում հանդիպում ենք բառերին, որոնք հատուկ են միայն «Բանալի գիտութեան»-ը: Այդօրինակ բառերի մի մասը կարելի է վերիպակ համարել, բայց կան բառեր, որոնք գործ են ածվել մեկից ավելի տեղում՝ թեղթ, թեղտ,² ձուղպ, ժուղպ: Մենք համոզված ենք, որ այդ բառերը իր ժամանակին գործածական են եղել Աստրախանի բարբառի մեջ, որով խոսեւիս է եղել Ռուսաստանի հայութեան մեծ մասը:

«Բանալի գիտութեան» բառարանը հետապնդում է նաև թարգմանելի լեզվի ուղղախոսութեան օրենքները սովորեցնելու նպատակին: Հեղինակը թարգմանվող յուրաքանչյուր բառ դրում է թարգմանած լեզվի տառադարձութեամբ, ինչպես՝ արևածագիկ—аревацагик—подсолнечник, անկեպտ կամ անկեկու—воскепат кам воскекур—в золото оправленной, կամ ռուս-հայերեն բաժնում՝ нещадно—մեշադնո—անխնայ, անադորմ, подобн—պօրօի—գամ կամ ծեծ:

1 Փակագծերում տրված է այբբենական դասավորութեան ճիշտ կարգը:

2 Պրոֆ. Աճառյանը ճիշտ ձևը ընդունում է թեղթ: Մեղ թվում է, այդ բառը պետք է ընդունել որպես բարբառային բառ քնդո ձևով, ինչպես և գործ են ածել Ալամդարյանը, Նրեցփոթյանը և ուրիշները:

Աշխատութեան վերջում արված է գրուցատրութիւն և դասախառնակներ խրատներ ու մտքեր, ուր հեղինակը իր օրինակով ուսուցանում է չծուլանալ, լինել աշխատասեր՝ «Ես հրամանացը շատ անգամ ասացեալ եմ՝ թէ ծուլութիւն մայր է ամենայն արատութեան», «ծուլութիւն է վատ ուսուցիչ» (էջ 261) և ընդհակառակն, «այր խմատուն յամենայն ժամ կարող է գտանիլ յաշխատանս» և «որ սովորէ աշխատելոյ՝ նմա զիւրինք են աշխատանք» (էջ 266)։

Ռուսական կուլտուրայի դաները ըսնալու առաջին քանակին կազմել է մի համեստ և զարգացած օրիորդ՝ Կղեոպատրա Մովսեսի Սարաֆյանը։

Կղեոպատրա Սարաֆյանի կենսագրութիւնից մեզ քիչ բան է հայտնի, նրա աշխատութիւնից այն եզրակացութեան են դաւիւ, որ նա Աստրախանի հայերից է։ Աշխատութեան բառապաշարի մեջ հանդիպում ենք ներութիւններին, որոնք հատուկ են Աստրախանին, օրինակ՝ ձկների վերաբերյալ բառարտնում կան տասնյակ բառեր ու կապակցութիւններ։ Նույն շրջապատի ռուսական խոսվածքի մասին Վ. Ի. Դալը իր «О наречиях русского языка» հոդվածում գրում է. «Այստեղ (Աստրախանում — Գ. Գ.) կենտրոնացած են հարավ-արեւելյան նավահանգստութիւնը ու ձկնորսաբանները, որոնք կազմել են մի ամբողջ արդշունաբերական լեզու, որն համարյա անհայտ է Ռուսաստանի մնացած մասերում»¹։

Կ. Սարաֆյանը ռուսական կուլտուրայի հզորութիւնը դիտակցելու հետ միաժամանակ հանդես է գալիս որպէս ջերմ հայրենասեր։

«Այս է առաջին պարտականութիւն մարդոյ՝ որ ծառայէ իւր հայրենեացն»։ Նա հարց է տալիս. «Ձի լինիլ փոշիմանութիւն (прискорбно) հրամանացը՝ երբ հրամանքդ չես կարող երբեք, նորա ոչինչ ծառայութիւն ցոյց-տալ» և պատասխանում. «Ես ինքս ինձ անտես կառնէի, եթէ գտանէի ինձ ի մէջ այսպիսի բանի» (էջ 255)։

Սարաֆյանը գիտակցում է, որ այդպես դատելու հետ, պետք է գործնականում էլ այդպես լինել «... յոյժ բարւոք ես դատում՝ ապա այս չէ բաւական, հետեիլ ընդ այն, և ընթանալ

¹ В. И. Даль, «О наречиях русского языка», стр. 66.

հարկէ՝ և բացականչում՝ „Я вас уверяю, что моя чувствительность не окончится, как с моею жизнью“.

Կ. Սարաֆյանի աշխատությունից չորս ամիս հետո, նույն վայրում՝ Պետերբուրգում, 1788 թ. դեկտեմբերի 2-ին լույս է տեսնում «Գիրք որ կոչի շաւիղ լեզուագիտութեան» արարեալ մանրադնին ուղղագրութեամբ ի նոր Ջուղայեցի ազնուատոնմ սերնդոյն Խալդարեան յառաջասիրեալ ազնիւ Խոջամալի որդի»¹

Եթե Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան»-ը, որոշ առումով, ինքնուսույցի բնույթ էր կրում, ապա Գրիգոր Խալդարյանի, կամ նրա անունով հրատարակած «Շաւիղ լեզուագիտութեանը» սոսկ հայ-ուսերեն բառարան է։²

Գ. Խալդարյանի բառարանը հետմահւման հրատարակություն է, հրատարակել է կինը՝ Կատարինե Զաքարովնան։ Գրքի առաջաբանը գրել է Թադևոս վարդապետ Պոլսեցին, մի ճոռով լեզվի տեր մարդ։

Հառաջարանում ասվում է. Գրիգոր Խալդարյանը տեսնում է, որ Ռուսաստան գաղթող իր համադգինները բոլորովին չգիտեն, լուսավոր առևանների պանծալի և ճոխ լեզուն, ճառ եռանդոտ սիրով ձեռնամուխ եղեալ ի գործ օգտակար՝ և բազմաց համբուրելի՝ սկսաներ ստեղծաբանել զմեծաց գովութեանց արժանաւոր գտնորակ և արկէնոր բառից՝ պերճաբան լեզուին Ռուսաց թարգմանաբար ի մեր բարբառ»։³

Առաջարանում Թադևոս Պոլսեցին գրում է, որ բառարանը անվանեցինք «Շաւիղ լեզուագիտութեան», որովհետեւ՝

«Զի ըստ շաւղացն հետուաց՝ ընթացողացն յառաջագոյն՝ ունի հանել զհետեոյն ինքեան՝ ի յուղիղն և ի յարքունականն պողոտայ՝ կատարեալ իմաստից և պերճ բարբառոյն Ռուսաց»։³

Խալդարյանի աշխատությունը, որպես բառարանային աշխատանք, ավելի կատարյալ գործ է։ Հիմնականում հեղինակը օգտագործել է հայ լեզվի մեջ եղած լավագոյն բառարանները։ Այդ աշխատություններից հեղինակը վերցրել է նույնիսկ այն-

¹ Ռուսական բառարանագրության պատմության մեջ որպէս առաջին հայ-ուսերեն բառարան՝ հիշատակվում է Գ. Խալդարյանի բառարանը։

² «Շաւիղ լեզուագիտութեան», առաջաբան, էջ Ը։

³ Նույն տեղ, էջ ԺԴ։

պիսի բառեր, որոնք թերևս բանաստեղծական հանդավորման համար են եղել կողմած, ինչպես՝ Ռաբդոն—ցուպ, զավագան (հհր), ռակայ—անխելք, ռակ—նախապարհ, ռատ—առատ, մոխ, շատ (երեմ.), բախ, բամ, լիվանդ, լիւքական, լիւք և այլն:

Թալդարյանի բառարանի բացատրությունները հետևյալ ձևով են՝ Աղդ—նացիա, նարոդ—нация, народ:

Այս բառարանը, որի սկզբում գրված է «Բառք ընտիրք՝ Աղգիս Հայոց՝ և պանծալի լեզուին Ռուսաց համառոտապէս դէմ-ընդդէմ միմեանց թարգմանեցեսալք»,¹ նախորդի համեմատությամբ չունի հատուկ անուններ, ժողովրդական բառեր, խոստովել է նաև օտար բառերից: Բառարանում որոշ բառեր տրված են և՛ գոյական, և՛ ածական ձևերով՝ ագահ, ագահություն: Թալդարյանի բառարանը ստուգաբանական տեսակետից անբավարար է, օրինակ ագահ թարգմանված է СКУПОЙ: Բառարանում ավելի ակներև են գրաբարյան բառերը:

Այս համառոտ ուղղագրումից նկատեցինք, որ առաջին հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանները կազմելիս հիմնական շնորք գրվում էր ծանոթացնելու ռուսական գործնական խոսակցական լեզվին: Մեր նշած աշխատություններից և ոչ մեկը չէր հետապնդում բարձր գիտական նպատակներ: Հայ ժողովրդական լեզվի, բարբառների և ենթաբարբառային խոսվածքի օգնությամբ մեր առաջին բառարանագիրները նպատակ էին դնում հայկական անձուկ միջավայրից դուրս գալու դեպի ռուսական լեզվի զարգացած ու ճշգրիտ պոլոսանք:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

19-րդ ԴԱՐՈՒՄ

19-րդ դարի արևածագին հայ և ռուս ժողովուրդների հա-բաբերությունները մտնում են նոր հունի մեջ: Ռուսական մի-տալետությունը դարասկզբին տիրապետելով Վրաստանը, շարու-նակում էր շարժվել դեպի Երևանի և հարևան խանությունները:

Հայ վաճառականության համար ավելի լայն դռներ էին բացվում Ռուսաստանի բազմաթիվ շուկաներում: Ռուսերեն լե-զուն գործնական կյանքի լեզու էր դառնում հայ վաճառականի համար: Այդ պահանջը բավարարելու համար 1821 թ. Մոսկվա-

¹ Նույն տեղ, էջ 1:

յում Հարություն քահանա Ալամդարյանը լույս է ընծայում մոտ 9000 բառ պարունակող «Համառոտ բառարան ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ»:

Ալամդարյանի հիմնական նպատակն է տալ մի գործնական բառարան, և իսկապես մենք հանդիպում ենք կրոնական (երբեմն նույնիսկ երկկերպ գրությամբ՝ абва, абба) ու վաճառականական շատ բառեր:

«Հայկադունք բնակեալք ի Ռուսիայ թէև ի բազում իրս և մանաւանդ ի վաճառաշահութիւնս վարին բարբառով Տէրութեանն, սակայն ցարդ ոչ ումէք փոյթ եղև ձեռնարկել ի կազմութիւն, բառարանի առ դիւրութիւն համրակաց»¹:

Երկկերպյան բառարանները քննելիս նախ պետք է դիտենք յուրաքանչյուր լեզվի մասը՝ բառապաշարը առանձին, ապա թարգմանչական հաջողությունը ու յուրաքանչյուր բառարանի նկատմամբ պետք է աշխատենք նշել նախորդների նկատմամբ ունեցած առավելություններն ու թերությունները:

Ալամդարյանի բառարանը կարելի է որպէս ռուս-հայերեն առաջին բառարան համարել, այն հաշվով, որ «Բանալի գիտութեան» բառարանը և ամբողջ աշխատությունը, ինչպես ասել ենք, որոշ չափով ինքնուսույցի և դասադրքի կոչում ունի:

Ալամդարյանի բառարանի ռուսական բաժինը իր վաճառականական, կրոնական բառերի կողքին ունի նաև բովանդակի հնություններ՝ абіе — վազվազակի, агнчик — գառնեակ և այլն:

Բառարանում հանդիպում ենք վաճառականության, առևտրի և շուկայական պորձաքններին վերաբերող բառերի՝ торгою, торговля, торгую, торгуюсь, торг և այլն: Առևտրի վերաբերող բառերը ունեն մանրամասնություններ ոչ միայն տրված են գոյական ձևով, այլև ածական, բայական ձևերով, մի հանգամանք, որ հակասում է հեղինակի առաջադրած սկզբունքներին: Հեղինակը նպատակ ունի համառոտ բառարան տալու. «Որովհետև ոչ էր ինձ կամ ձեռնարկել ի կազմութիւն լիակատար Բառարանի, վասն այսօրիկ գուն դործեցի դյաճախ պորձածական բառս և եթ ժողովել յայս տետրակ և ըստ չնրելոյ պէսպէս պարագայից խոյս ետու յայլայանդ իգական կոչեցեալ տնուանց, արականօքն միայն շատացեալ»²:

¹ Հ. Ալամդարյան, Համառոտ ռուսերեն-հայերեն բառարան, առաջաբան, էջ 1:

² Նույն տեղ:

Ալամդարյանը կապված է իր ժամանակի կյանքին ժողովրդական, բարրաստյին բաները նրան խորթ չեն, ինքն էլ շատ գեղեցերում ժողովրդական ողով կերակել է նոր բաներ, չնայած ձևաքի տակ ունեցել է Մխիթար Աբրաայի և ուրիշ բառարաններ: Հեղինակին վերագրված բաներից մի մասն էլ դարձյալ ժողովրդական լեզվից կարող է լինել, քանի որ նա խոստովանվում է, որ երբեմն համապատասխան բաներ չի դնում ու ստիպված է լինում կապակցություններով բացատրելու իր ընտրած բաները:

Ալամդարյանը շատ գեղեցերում առաջնությունը տվել է բարրաստյին ձևերին, ինչպես՝ *мотыка*—տկիր (դուր, սակուր), սանուր, փարնին (վայրի տանձ) և այլն, նույնը և ուսանական բաժնում՝ *брение*—կալ, *агня*—շիշակ, ամարու:

Ալամդարյանի գործածած՝ բեղոտ (թեյ), անկիտ (կերպաս), բաղուկ և այլ բաները մեզ հաստատապես համոզում են, որ զբաղք Ասարաթանի երբեմնի բարրապի ժողովրդական բաներն են եղել, որպիսիք և օգտագործել են մեր առաջին բառարանագիրները:

Համասոտ ուռու-հայերեն բառարանում մենք հանդիպում ենք նաև մի շարք օտար բաների, որոնցից մեծ մասը առնված են փակագծերի մեջ, ինչպես դալամբրաշ (գրչահատ—перочинный ножичек), աղաշ (անվանակից—тёска), շափտալա (դեղձ-персик), մաիլամ (սպեղանի — пластырь) և այլն:

Թարգմանական մասում հանդիպում ենք երկկերպ ուղղագրության՝ *зала* — դահլիճ, *гостинная* — դահլիճ: Շատ գեղեցերում բացատրվող ուսաներեն բառը ոչ միայն թարգմանվում, այլ փոխադրվում է՝ *Август*—օգոստոս—նավասարդ, *апрель*—ապրել—ապրիլ և այլն:

Ալամդարյանը օտար բառարաններ գործածելով, բնականորեն, ինքն էլ խոստովանում է, որ իր բառարանի մեջ է խցկել մեր լեզվի համար խորթ բաներ, ինչպես՝ վեռնին (*vernus*) լակ բառի տակ, ֆեմոն (*բուլյա*) *тмин* բառի տակ և այլն:

Միանգամայն հասկանալի պատճառով այսօրինակ բաները տեղ չեն գտել պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» մեջ:

Ալամդարյանի բառարանն ունի նաև բավականաչափ թարգմանական սխալներ՝ *бриллиант*, *адамант*, *алмаз* բաները բոլորն էլ թարգմանված են ադամանդ բառով. *квас*-ը թարգմանված

է գարեջուր, артишок—կանգառ (փոխ. կանկար), апельсин—բոգաւկ (փոխ. նարինջ)։

19-րդ դարի 20-ական թվականներին հայ-ռուսական հարաբերությունները գտնվում էին է՛լ ավելի բարվոք պայմաններում։ 20-ական թվականներին վերջին թուրքմենչայի և Ադրիանապոլի պայմանագրերով Անգրկովկասը վերջնականապես ազատվում է պարսկական-օսմանական տիրապետությունից և անցնում Ռուսաստանին։

Հայերը զրկարաց ընդունեցին ռուսներին։

Ուրիշ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, եդո իրանց քաղաքն ու օղլուշաղը, ռուսաց ընդհակառակն՝ բանալիքն էին ընծայում, եդո իրանց տունն ու ընտանիքը»¹։

Ռուսական կուլտուրան սկսեց դարձրի, զրականության, վաճառականության, պաշտոնեությունի միջոցով մուտք գործել Հայաստան։ Ռուսներն լեզուն դարձավ ոչ միայն հիմնարկային-պաշտոնական պետական լեզու, այլև մուտք գործեց ու ազդեց մեր կենցաղի վրա։ Հայ բուրժուազիան իր նիստ ու կացը հարմարեցրեց ռուսական կյանքին։ Մեր բառապաշարից դուրս գցվեցին թուրքերեն բառեր և փոխարինվեցին ռուսերեն բառերով։ Թուրքերենը հետաձուգեց կուլտուրայի նշան համարվեց և մնաց ավելի ժողովրդական խոսվածքի մեջ։

«Թուրքերենը, իբրև ներկայացուցիչ նախկին հետաձուգեց կուլտուրայի, հետզհետե սկսեց տեղի տալ ռուսներենին, իբրև նոր առաջադիմական կուլտուրայի ներկայացուցիչ։ Այսպես, մենք տեսնում ենք հրկար շարքեր թուրքերեն բառերի, որոնք իրանց նշանակած իրերով տեղի են տալիս նոր կուլտուրայի բերած համապատասխան իրերի՝ արդեն ռուսներեն լեզվով,— չիքիլիա, խըխա, էնթարի, մինթանա, բնլազիկ, բողմադ փոխարինվում են վուալ, յուպկա, կորսաթ, բրասխա, բրոշկա... բառերով, փափախը, չուխան, չարուխը, չաքման, չիքուլը, նարգիլան՝... փոխարինում են շլյապան, սերտուկը, պալտոն, սապոկը, տուֆլին, պապիրոսը, սիգարը»²։

Ռուսական տիրապետությունից հետո, առաջին՝ բառարտ-նագրական սկզբունքներին բավարարող՝ բառարանը Աղեքսանդր

¹ Խ. Արսլյան, «Ընտիր երկեր», 1939 թ., հատոր առաջին, էջ 205։

² Ստ. Մալխասյանց, «Գործ», 1917 թ., № 3, էջ 53։

Մակարյան Խուզարայանցի «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ» աշխատութիւնն է, որ երկու հատորով լույս տեսավ Մոսկվայում 1838 թ. Լադարյան ճեմարանի հրատարակութեամբ: Այս բառարանն ընդգրկում է ավելի քան 35,000 բառ և բաղմամբով ոճեր, որի վրա հեղինակն աշխատել է վեց տարի: Խուզարայանն իր բառարանի հիմք ընդունել է Հարութիւն վարդապետ Ավդերյանի «Հայ-Ֆրանսերեն բառարան»-ը, ավելացնելով մի քանի աննշան բառեր՝ մետաղադննութիւն և այլն:

Ավդերյանի բառարանի ֆրանսերեն մասը ուսուցանելու ժամանակ համապատասխան առումը կամ բառը չունենալով հանգերձ, Խուզարայանը վերագրել է նաև ռուսերենին, ինչպես՝ nécrologe-ֆր. մեռածների ցուցակ, մինչդեռ ռուսերենում, ինչպես և մեր լեզվի մեջ՝ մահախոսութիւն և ուրիշ բառեր:

Խուզարայանն իր աշխատութեան առաջաբանը, որոշ իմբագրումներով, վերցրել է նույնպես Ավդերյանից: Հեշտ միջոց, մինչդեռ բառարան կաղմողը պարտավոր է քրտնաջան աշխատանք կատարել, պրպտումներ անելու ոչ միայն բառերի առումների բացատրութեան համար, այլ հենց բառարանի բառաշարքը (СЛОВНИК) ընտրելիս: Այս բառարանը վաճառականական և պետական թարգմանչական ձգտումներ է հետապնդում:

Բառարանի սկզբում տրված է այբուբենը, քերականութիւնը, իսկ վերջում՝ հասարկ անունների ցանկ-բառարան: Ավդերյանը ճազար բառը գրում է conuil և ապա Lapin, իսկ առաջին բառից հետո ավելացնում՝ «է բառ վաղեմի»: Խուզարայանը այդ ուսերեն թարգմանում է՝ хирогриль.

Խուզարայանը իր բառարանը նվիրում է Նիկոլայ առաջինին: Չափազանց հետաքրքրական է, որ հայ-ռուսական առաջին բառարանները (Սարաֆյան, Ալամդարյան, Խուզարայան) ձոնվել են ռուսական միապետներին. սակայն պետք է նշել, որ դա միայն արտաքին պիտակ է եղել, ռուսական իշխանութեան համակրանքը գրավելու համար: Այդ աշխատութիւններն էութեամբ ստեղծագործվել են հայ ուսումնաստենչ ժողովրդի համար: Այս բանը վկայում են հենց իրենք՝ բառարանագիրները: Հարութիւն Ալամդարյանը իր բառարանը նվիրելով «Աստուածազօր մեծափառութեան ամենաբարեպաշտ մեծ Թագաւորի և կայսեր Աղեքսանդրի Ա. ինքնակալի ամենայն ուսուց»-ին, մի շարք «օգոստոսափառ» և այլ անկաններով մեծաբելով հանդերձ, միա-

ժամանակ ասում է. «Զայդ Բառարան համառոտ բերկրապատար սրտիւ ընծայեմ Հայկազնայ լեզուսէր մանկանց ի վայելումն»¹ :

Խուշարաշյանի հայ-ռուսերեն բառարանը գրեթէ անմրցակից կերպով իշխեց մինչև դարի 90-ական թվականները, չնայած իր գրառար բառապաշարի և սուսական՝ թարգմանական բաժնի հնարանություններին ու հատկապես քերականական բաժնում ունեցած սխալներին:

19-րդ դարում շատ տարածված սովորություն է եղել, որ յուրաքանչյուր դասատու ինքն է հոգացել յուր դաստիարակությանը հանձնված սաների դասագրքի, քերականության, բառարան կազմելու պարտականությունը և այդ է, որ մեր գրականության մեջ նման աշխատությունների թիվը հասնում է տասնյակներին:

Այսօրինակ աշխատություններից մեկն է Աղաբաբյան ուսումնարանի (Աստրախան) վերատեսուչ և բարձր դասարանների հայերեն լեզվի դասատու Կաբապետ Պոպովի «Ռուսերեն-հայերեն համառոտ բառարանը», որը կազմած է՝ «ի պետս համազգի մանկանց այնր վարժարանի»:

Հեղինակ դառնալու անվան փառքն ու դովքը չէ, որ գրդել է Պոպովին կազմելու այս 5800 բառ պարունակող բառարանը, այլ որպեսզի իր սաները կարողանան ռուսերեն լեզուն սովորել նրանով և թարգմանություններ կատարեն, դի «Սակս անհմուտ գոյլ նոցա թագաւորեալ լեզուին և չունենալով մերձաւոր գործիս թարգմանութեան այնօրիկ ի հայ բարբառ շատ անգամ հանդիպեն խոչընդոտից և դժուարութեանց»:²

Պոպովը իր բառարանի «Առ բարեմիտ ընթերցողս» խոսքի մեջ շարադրում է այն փոփոխությունները, որ նա կատարել է նախորդ բառարանների (Ալամդարյան, Խուշարաշյան) նկատմամբ:

Պոպովի բառարանը կազմված լինելով ավելի նեղ շրջանի օդադգործման համար ու հետապնդելով ավելի նեղ նպատակներ, լայն ընդունելություն չգտավ մեր գրականության մեջ, չնայած նախորդների համեմատությամբ ունեցած որոշ առավելություններին: Պոպովի բառարանը հրատարակվել է Մոսկվա-

¹ Հ. Ալամդարյան, «Ռուս-հայերեն բառարան», առաջաբան, էջ 2:

² Կ. Պոպով, «Համառոտ ռուս-հայերեն բառարան», 1841 թ., էջ 3:

յում, Լազարյան ձեռարանի հրատարակութեամբ 1841 թ., որ-
անց ութ տարի հետո հրատարակվել է Մկրտիչ Էմինի հայ-ռու-
սերեն բառարանը, որի մասին խոսք կլինի հետագայում:

Պոպովը իր բառարանի մեջ ամեն կերպ ձգտում էր հետև-
լինել ավելորդութուններից, չժանրաբեռնել աշխատությունը
հոմանիշներով, աշխատում է բառերը սոսի թարգմանել, նրա
մոտ август-ը միայն օգոստոս է, май-ը՝ մայիս և ոչ նավա-
արդ ու անհկան: Այս բառարանի բացատրական բաժնի թուր-
քերեն բառերը առնված են փակագծերի մեջ՝ маклер—վաճառար-
կու (դալալ): Պոպովի «համառոտ բառարանի» մեջ, ինչպես և
հետագա շատ բառարաններում, միանգամայն անտիդի կերպով
միացված են համանման բառերը: Ռուսական բաժնի брак բա-
ռը բացատրվում է՝ «Պատկ, հարսանիք, նաև նշանակի՝ վատ տա-
րան», այնինչ երկրորդ նշանակության արմատը ոչ թե ռուսա-
կան брак (ամուսնություն) բառն է, այլ գերմաներեն Brack
(խոտան) բառը, որը և պետք է առանձին գրվեր:

Բառարանում շատ բառեր ընդունված են ամենահին ուղ-
ղադրութեամբ՝ воскресение (կիրակի), փոխանակ воскресенье
և միակցված է воскресение (հարություն) բառին: Մի շարք
բառեր կամ սխալ և կամ պակասավոր են իրենց բացատրու-
թյուններով՝ воспитание—կրթություն, անունը, փոխանակ
գասախարակություն, քանի որ նույն բառարանում воспитатель
բառը բացատրված է՝ գասախարակ, ячмень — վարսակ, дача—
առնչություն: Այս վերջինները նաև հնություններ են, ինչպես և
ворóтник — դռնապան (ոչ воротник — օձիք) բառը:

Դարի 50-ական թվականներին է՛լ ավելի ուժեղանում է
ռուսերեն լեզուն գործնականորեն խմանալու պահանջը: Ռուսաց
լեզուն դառնում է հայ կյանքի մտավոր զարգացման լեզու, եվ-
րոպական կուլտուրան մեր կյանքին հաղորդելու միջոց: Այս
օրերին ռուսերենին առնչված լավագույն բառարանի խնդիրը
ավելի ակտուալ է դառնում, իսկ կազմելն ավելի դյուրին, որով-
հետև թե՛ ռուսական և թե՛ հայկական բառեր ընտրելու համար
գոյություն ունեին մի շարք արժեքավոր բառարաններ (Ակա-
դեմիական, Սոկոլով, Հայկազյան, Զախրախյան, Ալգերյան և
ուրիշներ):

Ալամդարյանի և Պոպովի համառոտ բառարաններին հաջոր-
դեց Գ. Նրեցիտիսյանի «Բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշ-

խատությունը, որի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1854 թ. Թիֆլիսում:

Նախքոք ընդ որ բառարանները գրվել ու հրատարակվել էին Կովկասից դուրս, այս բառարանն առաջինն էր, որ հրատարակվում էր Կովկասում:

Երեցփոխյանը իր բառարանի առաջաբանում նշում է, որ Ալամդարյանի և Պոպովի բառարանները չեն կարող բավարարել այսօրվա պահանջները, որքան էլ նրանք արժեքավոր գործեր են եղել իրենց ժամանակին:

Երեցփոխյանը, հիմք ունենալով Սոկոլովի, Ռեյֆի, Օլդեկոնի և այլ բառարանները, կազմում է մի ընդարձակ, 125.000 բառ պարունակող բառարան: Բայց քանի որ նման սովորահատոր բառարան հրատարակելու հնարավորություն չկար, հեղինակն ասում է՝

«... Ես թողի առ այժմ զսպալորութիւն նորին, քաղեալ յայնմանէ զառաւել կիրառական բառս իբրեւ 45.000 կարելին ճիշտ ստուգաբանութեամբ ըստ այլ և այլ նշանակութեանց նոյնին, ձեռնարկի տպագրութեան վերջնոյս ի 1852 ամի: Եայն բառարանի դտանին ըստ ամենայն մասանց գիտութեանց և արհեստից բազմաթիւ նոր արհեստական բառք հայոց կազմեալք ի նորումս, որք տակաւին չեն մուծեալ ի բառարանս մերս:»¹

Հեղինակն ամեն կերպ ճշնում է բառերի հայերեն ճիշտ նշանակութիւնը գտնել. «... սակայն առ ի չգոյ՛ է այնոցիկ հարկադրեցայ բացատրել գայնս քանի մի բառիւք, և հրճեմն աշխարհիկ բառիւք:»²

Բառարանի բառարանագրական ընդ որ աշխատանքները նա կատարել է յըստ հետոց Ներոպայի բառարանագրացոյ:

Երեցփոխյանը նույնպէս շատ բառեր միացրել ու մի արմատի տակ է բացատրել, ինչպես՝ «ԵԱՌԿԵՄ գ. ած. խնջույք, կոչումք, հանդիսավոր հացկերույք. պահանգաբումք. մայք, լրիկ»: Հեղինակի օգտագործած Սոկոլովի բառարանում կա *ԵԱՌԿԵՄ*—խնջույք իմաստով (ֆր. Banquet) և *ԵԱՌԿԵՄ*—պահանգաբումք (ֆր. Banquette—1. փողբրիկ հողաբլուր, հողաբլրակ, 2. դար (փողոցի, կամրջի) մայթ, լրիկ իմաստով):

¹ Դ. Երեցփոխյան, «Բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայո, 1854 թ. առաջաբան:

² Նույն տեղ:

Երեցփոխյանը ուստական բաժնի բառերը վերցնելով թարգմանչական բառարաններից, համարել է ուստական բառ և խցկել աշխատության մեջ, ինչպես՝ «каркин—խլղենի, քաղցկեղ»։ Այս բառը չունեն Սոկոլովի, Դավի, Ուշակովի ու ուստական ուրիշ հին ու նոր՝բառարանները։ Դա ֆր. «Carcinome—քաղցկեղ» բառն է։ Նույնը նաև՝ «каронада—սևասկ ինչ հրազենաց, ֆր. caronade»։ «Кастраметация—բանակադասություն— ֆր. castrametation»։ «Либрация—ֆր. libration» և այլն։

Երեցփոխյանի բառարանում հանդիպում ենք ժողովրդական ու երբեմն էլ շատ հին բառերի՝ карпетка, носок, каряка—երկարեալ ստեղն ծառոյ, այր որոյ սրունք ոտիցն են յոյժ հեռի յիրերաց, «картофелина—հաս դեղնակեղև գետնախնձոր» և այլն։

Մի շարք առումներ բառարանում սխալ է գրանցված, այսպես՝ банк բառի տակ այլ բացատրությունների հետ միասին դրված է՝ «գումար դրամոց ի խաղի, քումբ ումբաճություն»։ Խաղի բառից հետո պետք է գրվեր միջակետ, այսինքն «թումբ ումբաճություն» առանձին առում է, ինչպես և ունի Սոկոլովի բառարանը։ Այս կտրդի սխալները աչքաթող են արված նաև բառարանի երկրորդ հրատարակության ծամանակ։

Աղ. Շահազիզյանի հրատարակությանը Երեցփոխյանի բառարանը 1876 թ. լույս է տեսնում երկրորդ հրատարակությամբ։ Ռուսահայ բառարանագրության մեջ այս առաջին դեպքն էր, որ բառարանային աշխատությունը լույս էր տեսնում երկրորդ անգամ։ Մխիթարյանների և Խրեմտահայերի կազմած բառարաններից շատերն են ունեցել երկրորդ, նույնիսկ երրորդ ու ավելի հրատարակություններ։ Երանի «Գրպանի անդլու-հայ և հայ-անգլերեն բառարանը» մեկ ծանոթ է իր ութերորդ հրատարակությամբ, և այդ հրատարակություններից յուրաքանչյուրը գերազանցել է իր նախորդին։ Երբ մենք համեմատում ենք Մ. Գալամաճյանի «Նոր բառգիրք հայերեն լեզվի» աշխատության առաջին (1892) և երկրորդ (1910) հրատարակությունները, հանդիպում ենք արմատական փոփոխությունների, նույն դրությունն ակնառու է նաև Կ. Ոսկյանի «Առձեռն բառարան հայերեն-գաղղիերեն» (1887, 1893), Գանթարյանի «Գաղղիերեն-հայերեն-տաճկերեն» (1886, 1912), Ավգերյանի, Պոզաճյանի և այլ բառարանների մեջ։ Նույնը չի կարելի ասել, սակայն, Երեցփոխյանի բառարանի երկրորդ հրատարակության մասին, թերևս դրա

Երեցփոխյանը բառարանում մի շարք բառեր բառարանա-
դրական շարքումով առաջում է կատարում, սակայն ցույց տված
բառը բառարանում չենք գտնում և կամ պատահում ենք անվերջ
«տես» ցուցումների, ինչպիսի՝

Скочекъ նվ. р. Скокъ.

Скокъ տ. Прыжекъ.

Прыжокъ տ. Скачокъ.

Скачекъ տ. Прыжекъ.

Բառարանի երկրորդ հրատարակության ժամանակ մասամբ
միայն ուղղվել են հեղինակի նշած վրիպակները, իսկ շատ
սխալներ նույնությամբ մնացել են և նույնիսկ ավելացել են
նոր սխալներ՝ карточка—առանակ ալյուրեթյան, փոխանակ տոմ-
սակ։ Առաջին հրատարակության մեջ շատ իրավացի կերպով
հեղինակը ածականաբար գործածված ձևերը հղել է գոյական բա-
ռին. օրինակ՝ карикатура գոյական բառը բացատրելուց հետո
գրում է՝ «карикатурный—ածական վերագրելով բառին», մինչ-
դեռ երկրորդ հրատարակության մեջ գրված է՝ карикатурный
ած. վերագրելով բառին։ Այստեղ պարզապես շփոթմունք է առա-
ջանում, նախնավանդ ածական բառի նշումի (помета) շղագիր
լինելուց։ Բառարանագրական լեզվով հասկացվում է, որ кари-
катурный բառը ածական խոսքի մաս է և նշանակում է վերա-
գրյալ բառին անիմատ արտահայտությունը։ Այսօրինակ սխալ-
ները բավականին շատ են։ Բառարանի երկրորդ հրատարակու-
թյան ժամանակ կատարված են աննշան փոփոխություններ,
հանված է՝ баргамот (бергамот—խաչաղուր—տանձ), канал-
ный և այլ բառեր, կամ ավելացված՝ нелюбовь, банкомет, за-
арендование բառերը։

Նշված թերություններով հանդերձ Երեցփոխյանի բառա-
րանը եղել է իր ժամանակի (50—70-ական թվականների) ուսու-
հայերեն լավագույն բառարանը։

Հաջորդ բառարանը, որի մասին անհրաժեշտ է կանգ առ-
նել, դա Արիստոտմ Հովհաննիսյանի ուսու-հայերեն երկհատոր
բառարանն է (1888—1893)։ Բառարանի հեղինակը առաջաբանի
փոխարեն գրած վերջաբանում ասում է. «Տեսնելով մեր նորա-
ծիլ աշխարհիկ գրականության և լրագրության ճիգերը լուսա-
վոր աղգաց մտքի արդյունքներից՝ ուսու գրականության միջո-
ցով հայ ժողովրդյան ևս բաժին հանել, տեսնելով ուսու ինքնու-

ըրույն և թարգմանական գրականության ընդարձակ ծավալը և մեր ուսումնարանների թվի հետզհետե աճելը, որոնց մեջ առաջնորդի ուսուցչուժը պարտավորական է. նույնպես տեսնելով, որ աշխարհիկ լեզվով ոչ միայն ռուս-հայերեն մի բառարան չկա մեր գրականության մեջ, այլև ոչ մի մասնագետ լեզվաբան լըր-ջությամբ չի աշխատում այդ պակասը լրացնել, մտածեցի՝ մի հանդուգն գործի ձեռնարկել և ռուս-հայերեն բառարան կազմել, որպեսզի կարելի լինի գոնե թարգմանիչներին, հոգված գրողնե-րին և ուսուցիչներին դյուրություն տալ նրանց աշխատելու, բայց դժվարին գործունեության մեջ»¹

Բառարանի առաջին հատորը լույս տեսնելուց հետո մեր քննադատությունը շատ խիստ մոտեցավ այդ աշխատանքին։ Այսպես, Մտ. Մալխասյանը մանրամասն քննության ենթարկե-լով այս գործը, վերջում ավելացնում է՝ «... այս բառարանը ամբողջ և նախատինք կլինի ոչ միայն հեղինակի անվան, այլև ըստ այն ժողովուրդներին, որի մեջ և համար որ ապագրվել է. այս բառարանը բազմատեսակ թերություններով և աններելի սխալներով՝ մեծամեծ ֆլասներ կարող է բերել անհմուտներին (համբալներին և աշակերտներին), ուստի և խստիվ պետք է արգելվի նորա գործածությունը մեր ուսումնարաններում»²

Հովհաննիսյանը այս ու այն քննադատություններին մա-տամբ բավարարություն տալու համար բառարանի երկրորդ հա-տորին կցած վերջաբանում ասում է՝

«Որովհետե իմ գլխավոր նպատակներից միսն է եղել բառարանս նաև դյուրըմբռնելի անել, այդ պատճառով ի նկատի եմ առել. ա) մեր կենդանի բառարանների մեջ գործ դրված այնպիսի բառեր, որոնք թեպետ զբաղար բառա-րանների մեջ չ'են գտնվել, բայց արդեն մուտք են գործել արդի աշխարհարար գրականության, լրագրական թղթակ-ցությանց և ժողովրդական հրատարակության մեջ. բ) լեզուս սահման չիմ՝ դրել գրաբար և աշխարհաբար ձևերի մեջ և բառերն ընդունել եմ նրանց վերջին ձևով, եթե անհարմար է եղել սկզբնական ձևը պահել (ուրեմը, խախտելը, փոխ. ոլորումն, խախտումն և այլն), և ընդհակառակը պահել եմ զբաղար ձևը. եթե աշխարհաբարն անհարմար է եղել գոր-

¹ Ա. Հովհաննիսյան, «Ռուս-հայերեն բառարան», առաջաբան, էջ 2.

² «Արաքս», 1889 թ., Ա. գիրք, էջ 100.

ծածուկային համար (դառամյալ, արտոնյալ, դարգացման գիտութեանց, քաջութեամբ և այլն). դ) շատ անգամ անկարելի լինելով ուսն ամուսնի գեմ հայ ամական ձեռքներ, նախագասել եմ հատկացուցիչ ձեռ (древесный—ծառի, колокольный—դանդի, канатный—դարանի և այլն). զ) մի քանի բառեր, որոնք բացարձակ օտար ծագում ունեն, բայց հայերեն վերջավորութեան ընդունելով արդեն ընդհանրացել են ժողովրդի բերանում, ընդունել եմ իբրև հայերեն բառեր (դասապութեան, քիրաճել, վաքսել և այլն). ե) տեղ-տեղ բայերի գործածութեան երկու ձևն էլ եմ գրել (պակասացնել, պակասեցնել, փոսացնել, փոսցնել և այլն). Առհասարակ կենդանի բարբառների վրա ես նայել եմ իբրև երկրորդ շտեմարանի վրա, որտեղից պետք է լրացնել աշխարհիկ՝ գեուես կազմակերպվող լիզվի պակասը, իսկ նորան յուր աշխարհի անցողական գրութեան միջոցին կաշկանդել որոշյալ արհեստական ձևերով տնայատակ եմ համարել, քանի որ ժամանակը ինքը պետք է նպաստե, որ որոշյալ ձևեր մրցումից մինչև վերջնական հաղթութեանը տանենք¹

Հովհաննիսյանը բացատրութեանները գրում է աշխարհաբար, տոռմներն իրարից բաժանում է (||) նշանով, որն ավելի պարզութեան է մտցնում բառարանի մեջ, քան միջակետերով բաժանելը:

Հովհաննիսյանը, ինչպես և նախորդ բառարանագիրները, չեն նշում բառի կիրառութեան սահմանները (բուսաբանական, ազգական, բժշկական և այլն), որը չափազանց կարևոր է:

Ռուս-հայերեն բառարան կազմողը միայն ընդունում է ուսներեն բառապաշարը, հիմք ընդունելով իր ժամանակի կյանքը և եղած նախկին բառարանները, որովհետև նախորդները հետևորդ բառարանների համար անցման կամուրջ են հանդիսանում: Բառարանագրի անհատական հասկացողութեանից և գիտութեանից է կախված լավ ընտրութեան կատարելը: Երկու կամ ավելի լեզուներով լավ խոսել իմանալը երաշխիք չէ, որ լավ բառարան կարող է կազմել տվյալ անձնավորութեանը: Բառարան կազմելու համար ամենից առաջ պետք է իմանալ բառարանագրութեան սկզբունքները և առավել ևս պատկերացնել կազմելիք

¹ Ա. Հովհաննիսյան, «Ռուս-հայերեն բառարան», վերջաբան, էջ 1—2:

բառարանի նպատակը և ուղղութիւնը: Նորայր Բյուզանդացին իր դպիկերեն-հայերեն բառարանով ոչ միայն հարստացրել և հին ու միջնադարյան հայերենի ակունքներից երևան է բերել հազարավոր բառեր և դարձվածքներ, այլև ֆորմաներին լեզվի համար էլ սանդղծել է արժեքավոր աշխատութիւն:

Ար. Հովհաննիսյանը ետ է մնում այս տեսակետով իր նախորդներից, բառարանում չի տալիս ոչ մի ոճ, իսկ «բառարանն առանց ոճերի դա սոսկ կմտխք է»: Ինքը՝ հեղինակը շեշտում է, որ «Ինքս մասնագետ-լեզվաբան չլինելով, երբեք չեմ էլ մտածել, որ իմ կազմած բառարանը անսխալ և օրինակելի կլինի»¹

Հովհաննիսյանի բառարանի սխալները ավելի շատ են: Բացատրութիւնների մեջ մենք հանդիպում ենք հոմանիշների կոտակումներին և այն էլ ոչ դասավորված կերպով: Այս բառարանի հոմանիշներից երբեք հնարավոր չէ կուսել, թե որն է ավելի ճիշտ պարզաբանում տվյալ ոտւերեն բառի իմաստը:

19-րդ դարի 30—90-ական թվականներին հրատարակվել էին մի քանի ուսու-հայերեն բառարաններ, մինչդեռ Խուզարարչյանի հայ-ուսուերեն բառարանից հետո առանձին զրքով լույս տեսած առաջին աշխատութիւնը Կարապետ Յաղուբյանի բառարանն էր:²

Նախքան Յաղուբյանի բառարանի էությանն անցնելը, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ 1849 թ. Հաղարչյան ճեմարանի աշակերտության համար Մկրտիչ Էմինը կազմում և հրատարակում է հայ-ուսուերեն բառարան, որը պարունակում է ավելի քան 7000 ընտիր հայերեն բառեր: Էմինի բառարանը անծանոթ է մնացել քննարկող լայն հասարակությանը, չնայած ընտիր «Հայ-ուսուերեն բառարան» լինելուն: Պատճառը թերևս այն է, որ այս բառարանը հրատարակվել է նույն հեղինակի «Ընտիր հատուածք քաղեսլք ի գրոց նախնի և արդի մատենագրաց հայոց» աշխատությանը կից և անստորագիր: Այս «Բառագիրքը» ոչ միայն հայերեն բառերի ընտրության մեջ զգուշ և խստապահանջ է, այլև բացատրութիւնների մեջ հեղինակն աշխատում է գտնել ու ընտրել լավագույն և տվյալ հայերեն բառի ճիշտ իմաստն արտահայտող ուսուական իմաստները: Մ. Էմինը առաջնահերթ կիրառվ տալիս է իր ժամանակի իմաստը և ապա անցնում հին, ինչպես՝ *wpax—cmyл, кресло; престол*.

¹ Ա. Հովհաննիսյան, «Ուսու-հայերեն բառարան», վերջաբան, էջ 1:

² Կ. Յաղուբյան, «Հայերեն-ուսուերեն բառարան», Թիֆլիս, 1891:

90-ական թվականներին հրատարակվել էին հայերեն և այլ լեզուների առնչված մի քանի հաջողված բառարաններ, որոնք արդեն հնարավորութուն էին տալիս արժեքավոր բառարաններ կազմելու, բայց Յազուբյանը այլ նպատակ է հետապնդում՝ «Ճաշու մի համառոտ բառարան», որի հիմքը կազմել էր Պետերբուրգի ուսանող Կ. Խատիսյանը, իր Կ. Պոլսում եղած ժամանակ:

Յազուբյանը իր բառարանի վրա աշխատել է երկու տարի, այն էլ պաշտոնից ազատ ժամանակ և դրա համար էլ «Շատ կարելի է, — տառած է հեղինակը, — որ բաղմաթիվ բառեր, որոնք պիտի լինեն այս բառարանում, դուրս թողնված են: Ձեռքի տակ եղած պատրաստի նյութից որքան հնարավոր էր օգուտ քաղեցի: Սակայն դա բավական չէ»¹

Յազուբյանը գիտակցում է, որ հայերեն աշխարհաբար բառարան հորինողը պետք է ինքը ևս նյութ ժողովի, և ասում է. «Մենք չունենք ոչ մի հայերեն բառարան, որի բառերի քանակութունը (նոմենկլատուր) քիչ շատ լրիվ լինի: Պետք է նորից և ինքնուրույն կազմել, ահա նոր բառարան կազմելու գլխավոր դժվարություններից մեկը: Բացի այդ, պետք է օգուտ քաղել գալառական բառարաններից, որ դեռ ձևավորված, անգամ գրի անցրած չեն. պետք է օգուտ քաղել նորակազմ բառերից, որ ամենայն օր պրեժն կազմվում են ... իսկ այդ բոլորը պահանջում են ժամանակ»²

Հեղինակի գլխավոր նպատակն է եղել, որ բառարան գործածողը զանի այս կամ այն բառի ճիշտ ու գլխավոր նշանակությունը: «Թե թրքան այդ նպատակին հաջողվել է ինձ հասնել այն պայմաններում, որ ես աշխատել եմ, այդ թող դատեն ուրիշները»³ և բացականչում՝ *fecit quod potui* (արեցի, ինչ կարող էի):

Յազուբյանի բառարանին ժողովից ծանոթացող ամեն մի գրագետ կասի, որ, նկատի ունենալով հեղինակի աշխատանքի պայմանները և հնարավորությունները, քիչ բան է արված: Այդ ժամանակամիջոցում հնարավոր էր էլ ավելի կատարյալ աշխատություն տալու: Միաժամանակ մենք համամիտ չենք բառարանի այն ըննադատների հետ (Ս. Զելինսկի, Ս. Սարգսյան, Ս. Լիսիցյան և ուրիշներ), որոնք այս բառարանի արժեքը ոչնչության են հավասարեցնում, իսկ նրա գործածությունը

¹ Կ. Յազուբյան, «Հայ-ուսերեն բառարան», տառաբան, էջ 6:

² Նույնը, տառաբան, էջ 6:

³ Նույն տեղ:

նույնիսկ վտանգավոր, ընդհակառակը՝ վերջինս իր տեսակի մեջ առաջին բառարանն է, որ հետապնդում է գործնական նպատակներին։ Այս բառարանից դուրս են նետված 90-ական թվականներին արգեն անգործածական բոլոր գրաբարյան և գրաբարակերպ բառերն ու առումներն, ինչպես՝ ար, արիոն, ագամել, ագապ կամ ագգ բառի դիմաց, եթե խոսվածայանը դրո՞ւմ էր՝ народ, нация, жители одной земли, хотя не под одними законами живут, и не одному государю подвержены, поколение, колено, племя; происхождение, линия рода, фамилия; порода, род, исчадие, отрасли; род племени, род доброты; свойство, качество.

Էմինը՝ народ; род, поколение. Յաղութայանի բառարանում՝ «Ագգ—нация, народ. Կամ բանավոր բառը խոսքաբարյանի մոտ՝ разумный, словесный, одаренный понятием, разумением. Էմինի մոտ՝ словесный, разумный Յաղութայանի մոտ՝ устный, բանավոր գրավանդում—устная литература.

Յաղութայանը բառարանն ավելի գործնական դարձնելու համար տեղ չի տվել հատուկ անուններին, չի գրել ածականներին գերադրական աստիճանը՝ և այլն։ Նախորդ բառարաններից ընտրություն կատարելիս շատ գործածական բառեր դուրս է թողել հեղինակը, ինչպես՝ հուշիկ—тихий, медленный, осторожный, Իրապաղաղ—1. ровный, 2. стройный, հրաշիկ—полчище, разбойничья шайка.

Յաղութայանը հավաքել և բառարանի մեջ է մտցրել հարյուրավոր բառեր, որոնք մինչ այդ անձանոթ են եղել բառարաններին՝ րախտախնդիր—авантюрист, րախտաղ—литературный вор, Խաղաղ—одежда, Ծրագիր—программа իմաստով։ Շատ դեպքերում ածանցները բացատրված են առանձին, օրինակ՝ «Հակա- (частица, приставляемая к началу слова для обозначения противоположения), анти.

Յաղութայանը օգտագործել է նաև բարբառային բառեր, հիմք ընդունելով իր մայրենի՝ Կարեն գաղթականների լեզուն՝ Ախալիցիխայի բարբառը։ Հայ-ռուսերեն գրական լեզվի բառարան կազմելու ժամանակ քնականորեն անհրաժեշտ է այս կամ այն չափով օգտագործել բարբառային բառապաշարը։ Խնդիրը այն է՝ ինչպես օգտագործել ֆոլկլորական այդ անսպառ հարստությունը։ Դրական լեզվի բառարանի համար օգնություն է վերցնել բարբառային այն բառերը, որոնց հոմանիշը չունենք գրական լեզվի

մեջ, ինչպես՝ արքաւ, ալարի, կլար և այլն ու որոնք ալիւի լայն տարածում ունեն և չեն սահմանափակվում մի բարբառի կամ ենթաբարբառի սահմաններում: Ռուսահայ գրական լեզվին ալիւի մոտիկ է կանգնած Արարատյան և մասնավորապես Երևան քաղաքի խոսվածքը, ապա և առաջնութունը պետք է արվեր վերջինիս: Միևնույն ժամանակ լավագույնը այն կլինի, որ հասուկ նշումով ցույց արվեր բարբառային լինելը, այլապես այն ապավորութունն է ստացվում, որ հայերեն գրական բառեր են զան (զգվանք—приторность), խսնի (ամաչել—стесняться), նալմուկ (չղջիկ—летучая мышь)։

Յաղությանի բառարանի քննադատներից մեկը միանգամայն արդարացի կերպով ասում է. «Բառարանի մեջ մտել են այնպիսի բառեր, ինչպես՝ փիգ-փիգ—цыпленок, գան, գանը գալ, գոցել, գինովնալ, գինովցնել, աղվար, աղվարնալ (աղվորցնել), աղվորարշում, նանչվար, նանչվարնալ (ճանաչվորութուն) և այլն. և միևնույն ժամանակ չկա՝ ճուտ, վեր, հեր, մեր, էս, էդ, էն, էդուց և այլն: Ճուտ բառը, ճշմարիտ է, կա, բայց նա ըստ Յաղությանի բառարանի նշանակում է детеныш (животных); птенец; ашտանի մուտ—чертенок, բայց ճուտ իբրև հավի մուտ—цыпленок չկա, մինչդեռ մեր բոլոր արևելյան բարբառներում цыпленок նշանակում է մուտ և ոչ փիգ-փիգ:՝ Շատ դեպքերում Յաղությանը առաջնութունը տալիս է բարբառային ձևերին, այսպես՝ խլնմուտ և խլնմուտ ձևերը առաքում է խլնուտ նեղ բարբառային ձևի տակ։

Յաղությանի բառարանն ընդգրկում է 30.000 բառ, իսկ բառարանի սկզբում արված է քերականական համառոտ տեղեկութուններ, ուր խոսվում է հնչյունների և նրանց արտաբերման, գոյական անունների հոլովման (ի, ու, ան), դերանուններին, օժանդակ բայի և հատկապես բայի խոնարհման մասին: Ի դեպ տեղին է հայտնել, որ Յաղությանը միանգամայն սխալ կերպով իր բառարանի մեջ նշումները (помета) կատարում է հայերեն լեզվով (գ. ամ. բ. դ.): Միաժամանակ ափելացնենք, որ Յաղությանի նախորդ բառարանագիր Մ. Հմինը լիովին իրավացի էր այդպես վարվելու, քանի որ նա իր աշխատութունը կազմում էր «Ի պետա աշակերտաց Լաղաբանց ճեմարանի Արե-

¹ Մ. Սաղսյան. «Կ. Յաղությանի բառարանը», «Մուրճ» 1893 թ. № 2, էջ 296.

վելիսան լեզուաց», իսկ Յաղուբյանը՝ առաջին հերթին «Մայրենի լեզվով դաստիարակվելու քախտավորությունից զուրկ մնացողներին» համար:

Յաղուբյանի աշխատության գրախոսներից՝ Ս. Սարգսյանը մի ամբողջ հատված (15 էջ) նվիրում է բառարանին կցված քերականության քննադատությանը:

Դարի 50-ական թվականներից սկսած կովկասյան լեռներից հյուսիս ընկած տարածության վրա ապրող հայերն իրենց մայրենի լեզվի կուլտուրայի օջախ համարում էին Անդրկովկասի կենտրոնները, առանձնապես Թիֆլիսը, բայց այդ հանգամանքը երբեք չէր բացառում այլ վայրերում գրական, լեզվաբանական աշխատությունների երևան գալը:

1898 թ. մոստովում (Դոնի) լույս է տեսնում տպարանատեր Հովհաննես Աբրեամի Տեր-Աբրեամյանի «Նոր բառգիրք հայերէն գրաբարէ աշխարհաբար լեզուի մոտերէն թարգմանութեամբ» աշխատությունը:

Այս բառարանը, ինչպես վերնագիրն է վկայում, առաջնահերթ կերպով պետք է պարունակեր գրաբարի բառերը, նրանց հաջորդեր աշխարհաբարը և առաջ թարգմանական ուսանողները, սակայն իրականում ստեղծված է բառարանային քառս: Հեղինակը ինչ լսել, կամ կարդացել է որևէ տեղում, անկախ աշխատության ժամանակից և ուղղությունից, նույնիսկ նեղ բարբառային ու խիստ ակնառու կվրդակալ բառերը մտցրել է բառարանի առաջին հատվածում, համարելով գրաբար բառեր և այդպիսով բառաքանակը հասցրել 36750 բառի (հեղինակի համարակալումներով հաշված): Տեր-Աբրեամյանի կարծիքով գրաբար բառեր են՝ լուծողական, լրաբեր, լրագիր, խաղարկութուն, ծավածոց, շագփարշ, շագկառֆ, խնուղի, ջերմաչափ, ծանրաչափ, նույնիսկ բիլիարդ, ալֆոնսություն և նման բառեր: Մայք բարբառային բառը գրաբար ընդունելով, բացատրում է՝ լրիկ... тротуар, բայց միևնույն ժամանակ գրաբարյան շարքում ունի՝ «լրիկ—սալահատակ» նեղ բարբառային բառը:

Տեր-Աբրեամյանը իր բառադրքի մեջ մտցրել է մի շարք բացահայտ անստույգ բառեր՝ խառուղ—չբրցած խաղող—виноград вяленый, խաբաղիմաց—սխալոգ—ненавистливый, злопамятный, խախեռ—բարակ գլխի ծածկոց կանանց—женское головное покрывало, вуаль, наглавник. խախարական—շինծու, մապաշին—поддельный, вымышленный, կամ խաբառա-

քան—գինետուն—кабак, питейный дом բառը վերջին բառի մասին հեղինակի օգտագործած աղբյուրներից՝ Հայկազյանը գրում է. «Բառ տեհայա, թերևս՝ անպիտան թան, անպիտան իշխան (կա և պրակ, խաբապաք—գինետուն, կամ կրպակ գինե-վաճառի. մեյխանե)»: Առձևունը վերցրել է միայն փակագծված մասը, իսկ Տեր-Արրհամյանը նույնությամբ ընդօրինակել է վերջինից: Շատ ու շատ բառեր գրված են պակասավոր կամ սխալ, ինչպես՝ խառան բառի միայն չվան—веревка ասումն է տրված. խառանակ գրված է՝ խառանած, ամմախար—смешанный, несчастый. Այս բառը Խուզարաշյանը գրել է. «несчастый, сме-шанный, ինչպես տեսնում ենք, Տեր-Արրհամյանը բացատրու-թյունը շրջել է և գրել սխալ ու պակասավոր. խառանակ բառը այդ նշանակութունից դուրս ունի խառն, ամորոշ, շփոթ, անար-ժան, մեղսոտ ասումները: Խառնարան բառը նշանակում է՝ գիծու ամսն, կարաս, գավաթ, քաս, այժմ՝ հրաբխարան. իսկ Տեր-Արր-համյանը բացատրում է՝ մատաղարան: Խառնելիք բառը, ըստ բոլոր բառարանների, նույն խառնարանն է, մինչդեռ Տեր-Արր-համյանը բացատրում է՝ բաղադրելի բաներ—составные ча-сти.

Նշած ավելորդաբանություններին զուգընթաց շատ բառեր՝ խապազ (հացադործ—ուռի Այգեկցին), խառնախուց, խառնիչ բա-ռարանում չկան:

Բացահայտ հկատելի դարձավ, որ մեր բերած բոլոր օրի-նակները վերցրած են 1150 սյունակ ունեցող բառարանի չորս-հինգ սյունակից, այս բանը կատարել ենք զիտավորյալ կերպով, քանի որ ամենուրեք նույնն է: Յուրաքանչյուր ոք կարող է այս դրությունը նկատել նաև մնացած էջերում ու սյունակներում:

Տեր-Արրհամյանն իր բառարանի վերալակներն ուղղելուց (sic) հետո, և մինչև հատուկ անուանց, աշխարհագրական և դի-ցաբանական՝ բառարանին անցնելը՝ տալիս է «Բառեբուն մեծ մասը շարելու ժամանակ բաց թողցված, իսկ փոքրիկ մասը շա-րուելն վերջն ավելցուցած» բառերի հավելված, որոնք՝ տպված են դունավոր թղթի վրա, որպեսզի «Բառարան դործածողների համար դյուրին լինի բուն բառագրքին մեջ չգանված բառը իս-կույն հոն նայելու:

Այս հավելվածն իր թերություններով առավել ևս մեղան-չանք է գրաբարի և բառարանագրության դեմ, այնպես որ գու-նավոր թուղթը «դյուրին» կդարձնի աշխատության ավելի խո-

տան մասը մի կողմ նետելու, Հավելվածի մեջ գրաբար բառերի շարքում հանդիպում ենք՝ գործադուլ, դաշնամուր, դաշնակահար, դեղագիր, դեղատոմս, քատերասրահ, քեմամա, հաշվեկշիռ, հեծանիվ, ձայնախոս նոր գրական բառերի, կամ՝ ծամիկ, հրուշակ բարբառային բառերի: Հավելվածն արտաքուստ առանձնահատուկ լինելով, բառերով էլ առանձնահատուկ է, իսկ սխալներով՝ ավելի քան, ինչպես՝ պարկապու (երածշտական տիկ) с. волынка, духовое музыкальное орудие, состоящее из кожаного пузыря, надуваемого посредством прикрепленной сверху трубочки. Այս բառը նեղ բարբառային բառ է, մինչդեռ մենք ունենք ավելի տարածված «Պարկապուկ» բառը: Գրգակ (րյիթ գերմանացիոց (с. вафля, род пирожного из крупчатой муки с примесью сливок и яиц. Եթե այս գրգակը գերմանական Vaffel-ն է, ապա այդ դեպքում պետք է հայերեն թարգմանվեք «ծաղ», նուրբ կարկանդակ, մի տեսակ խմորեղեն»¹: Վերջապես ստորակետ գրաբար բառը բացատրված է՝ սրաստիխ, սրակետ (ընդգծումը մերն է, Գ. Գ.), ստորակետ աշխարհաբար բառերով: Ընդգծած բառերից սրակետ բառի կազմությունը հասկանալի է որպես սուր և կետ բառերի բարդություն, բայց իմաստի տեսակետից միջին ստորակետը սուր կետի ձև ունի. եթե այդ տեսանկյունով մոտենանք, հայերեն կետադրության նշաններից ավելի «շեշտը» սրակետի ձև ունի, քան ստորակետը, և չենք սխալվում, Տեր-Արրհամյանի բառարանում «շեշտ» բառը բացատրված է՝ սրածայր: Ինչ վերաբերում է ստորակետ բառի մյուս՝ սրաստիքս բացատրությանը, ապա խոստովանում ենք մեր ուժերի թուլությունը, մեր գրական լեզուն այդպիսի բառչունենալու պատճառով, անկարող ենք մեկնաբանել: Վերջացնենք մեր խոսքն այս բառարանի մասին մի վերջին անգամ շեշտելով, որ այս աշխատությունն միայն ունի արտաքինափայլ պրակտիկություն:

19-րդ դարի հայ-ռուսական բառարանագրության ամբողջացման համար մնում է միայն հիշատակել Միքայիլ Հախպատյանցի «Առձեռն բառագրքույկ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատությունը, որ լույս է տեսել Թբիլիսիում 1879 թ. և ընդգրկում է ավելի քան 13.000 բառ: Հախպատյանցը բառարանին կցված ծանոթության մեջ ասում է. «Մենք աշխատել ենք բա-

¹ Ա. Կոլլավ, «Գերմաներեն-հայերեն բառարան», էջ 1567:

ազդեցութիւն օգտակար տնեւ, որքան կարելի էր պարզ բացատրութիւններով:

Հեղինակն աշխատում է պահպանել մեկ բառի դիմաց մեկ բացատրութիւնն առաւ սկզբունքը: Հախտաւորացի բառարանը առանձին արժեք չի ներկայացնում և մոռացութեան է արժեք հենց ստորագրութեան օրերին:

Ռուսական տիրապետութեան այս առաջին շրջանի բառարանները հիմնականում ծառայում էին ռուսացական և թարգմանչական նպատակներին: Ռուսական տիրապետութեան շնորհիվ ամբողջ լայն հնարավորութիւններ էր ստեղծվել հայ վաճառականութեան համար: Դպրոցներում և հիմնարկներում պարտադիր էր ռուսերեն լեզուն իմանալը:

Ռուս-հայերեն բառարաններ կազմելու ժամանակ բառարանագիր թմենսած ու ստեղծագործական աշխատանքը բաժին էր ընկնում հայկական մասի վրա: Հայերեն գրական լեզուն աղբւրքում էր իր կազմավորման շրջանը, գրաբարը տեղի էր տալիս աշխարհագրորդական և այդ անցողիկ դրոշմաւորներում է 19-րդ դարի հայ բառարանագրութեան մեջ:

Մինչև այժմ մենք մեր բոլոր եղբայրացիները կատարում էինք հիմք ունենալով տպագրված բառարանները, սակայն այդ տպագրված աշխատութիւնների կողքին ունենք անտիպ կամ լեռնալիպ գործեր, որոնցից անհրաժեշտ է նշել Ռ. Պատկանյանի «Классификация животного царства»¹ և «Բերք Հայաստանի»² աշխատութիւնները³: Առաջին աշխատութեամբ Պատկանյանը տալիս է կենդանական աշխարհի բառարանը, որ բաժանում է երեք հիմնական խմբի՝ կաթնասուններ, թռչուններ և այլ տեսակներ, յուրաքանչյուր խումբը՝ 30 ենթախմբի և ամեն մի կենդանու անուն գրում է ռուսերեն, լատիներեն և հայերեն: Երկրորդ բառարանը՝ «Բերք Հայաստանին» մի շոյակապ աշխատութիւն է, որտեղ հեղինակը այբուբենական կարգով տալիս է Հայաստանի բույսերի շուրջ 700 տեսակ, նշում նրանց հայերեն, լատիներեն և ռուսերեն անունները ինչպես. —

¹ Գրական Թանգարան, № 1171/134 ձեռագիր:

² Գրական Թանգարան, № 4166/97 ձեռագիր:

³ Ռ. Պատկանյանը ունի նաև ընդհանուր բնույթ կրող ռուս-հայերեն բառարան, որի ոչ ամբողջական ձեռագիրը գտնվում է Գրական Թանգարանում, № 1171/94:

Աղինջ, եղինջ	Urtica	крапива
Դարնի	laurus	лавр
Դդուռ	cocurbita	тыква
Դեղձ	persica	персиковое дерево

Այս աշխատությունները չափազանց կարևոր գործեր են և նրանց հրատարակությունն անհրաժեշտ¹

Ռ. Պատկանյանի ձեռագիր աշխատությունների կողքին հիշատակության արժանի է նաև մի ուրիշ գործ, որը ոչ միայն 19-րդ դարի ուսու-հայերեն բառարանների մեջ, այլև ընդհանրապես չափազանց արժեքավոր աշխատություն է:

Այդ բառարանը Մկրտիչ Բերոյանի «Ռուս-հայերեն-Ֆրանսերեն լիակատար բառարանն»² է, որի վրա հեղինակը «միայնակ բազմամյա աշխատանք է թափել»: Բառարանից մեր ձեռքն է հասել երկու մեծադիր ձեռագիր հատոր, որն ընդգրկում է մինչև пором բառը (1550+1520, ընդամենը 3070 էջ): Բառարանի հիմնական աշխատանքները հեղինակը ձեռնարկել է 1834 թ.:

Ա. Ղազիկյանը այս աշխատության մասին, հարցականի տակ առած, հայտնում է. «Բառարանն ուսու-հայերեն երկասիրեաց Մկրտիչ Բերոյան, ուսուցիչ հայկական գրականութեան ի կայսերական համալսարանին որ ի Փեթրոպոլի Ռուսաց: Տպագրեալ ի տպագրատան Համալսարանին»:³

Տպագրված օրինակը գտնել մեզ մոտ չհաջողվեց, միայն Պետական Գրական Թանգարանի № 4827/95 գործի մեջ գտնվում է բառարանի 243-րդ էջի՝ Г. г.—Гадить բառի արտատիպը (ОТТИСК):

Բերոյանի բառարանը չի հետապնդում միայն իր ազգի մանուկների զարգացման և կամ «թարգմանչական դյուրություն տալու» գործին, այլ ավելի լայն նպատակներին:

Մկրտիչ Բերոյանը նախքան յուր բառարանը կազմելու սկզբունքներին անցնելը, բերում է մի քանի հայապետների

¹ Ռ. Պատկանյանի բառարանային աշխատությունների մասին տես Յ. Դադաբյան, «Ռ. Պատկանյանը բառարանագիր», Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի տեղեկագիր, 1945 թ., № 5:

² Նույն հեղինակն ունի նաև Ֆրանսերեն-հայերեն բառարան, դարձյալ ձեռագիր, որ պահվում է Գրական Թանգարտնում:

³ Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագրություն և հանրագիտարան հայ կյանքի», էջ 338:

կարծիքը հայերենի մասին: Մի շարք փաստարկումներով նա ցույց է տալիս, թե ինչքան մեծ է ու կարևոր ուսում-հայերեն գիտական բնույթի բառարան կազմելու անհրաժեշտությունը. նա դանդաղ է, որ հայերեն լեզվի իր նախադժաժ բառարանը պիտի է դուրս գա նեղ, այսպես կոչված ծխական սահմաններից և դառնա շատերի սեփականություն: Բերոյանը լրիվ չափով գիտակցում է բառարան կազմելու էությունը ու դժվարությունները: Այդ բոլորը «պարտավորեցրին ինձ», — ասում է Բերոյանը, — իմ թույլ աշխատանքով օգտակար վնեի՝ բոլոր ցանկացողներին նվիրվել այսպիսի հարուստ և օգտակար, ինչպիսին է հայկական, լեզվի գիտություն, կազմել բառարան ոչ թե միայն առկական բառերից, այլև բառարանը հարստացնել լեզվի ամբողջականության համար անսասարկելիորեն անհրաժեշտ շատ դարձվածքներով»¹

Բերոյանը իր բառարանը կազմելիս «առձևն ապարաստ» աւանցել է մի շարք արժեքավոր բառարաններ, դրա հետ միաժամանակ պրպտումներ է կատարել մեր մատենագրության մեջ և շատ բառեր ներմուծել իր բառարանը, հատկապես բուսաբանական բառեր:

Մ. Բերոյանը անգաղթում աշխատել է յուր բառարանը որքան հնարավոր է ընդարձակ և կատարյալ դարձնել: Մեր ձեռքը հասած տպագրական արտատիպից երևում է, որ նույնիսկ տպագրության ընթացքում հեղինակը շատ բառեր վերաձևակման է ենթարկել, այսպես՝ гавань բառի բացատրության մեջ նավահանգիստ բացատրությունից հետո ավելացրել է «հանգրոնան նավուց, նավակայք» կամ гадатель — դուշակ բացատրությունից հետո՝ բղձապատում, կախարդ բառեր, և կամ շատ բացատրություններ, համարելով երկրորդական, առել է փակադեբրի մեջ (համեմատել 243 էջի տպագրական արտատիպը և ձեռագրի առաջին հատորի 755 — 756 էջերը):

Բերոյանի այս կեղտարյան աշխատանքը չի զնահատվել, հայ «ազդասերները» չեն գիտակցել նրա արժեքը:

Ղ. Աղայանը «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» աշխատության մեջ գրում է.

«Երբ վեպս տարա նրա մոտ (գրաքննիչ Մ. Բերոյանի —

¹ Մ. Բերոյան, «Ռուսերեն-հայերեն-գաղիերեն բառարան», ներածություն, Իրական թանգարան, դրծ № 4327/95:

Գ. Գ.), նա իր ձեռագիր հարուստ բառարանի թերթերը փռել էր դանդիմեջ, և չգիտեմ թե՛նչ էր շնչվում:

— Այդ թե՛նչ ես գրել, ասաց:

— Ոչինչ, ասացի, ազգային կյանքից մի վեպ է:

— Ազգային կյանքից... ասաց ծերունին ցաված սրտով:

— Ուրեմն ազգային թշվառությունից կլինի անշուշտ:

Այո, թշվառ է մեր ազգի կյանքը, շատ թշվառ: Տեսնում եք ահա այս թերթերը, 50 տարվա աշխատություններ են, 50 տարի շարունակ աշխատել եմ ես սրանց վրա, բայց գնահատող չկա, ոչ տպող կա, ոչ առնող, այնքան ամուլացած է մեր ազգի մեջ ուսումնասիրությունը, գրասիրությունը, չնայած, որ միլիոնատեր հայեր ունենք: Այս աշխատության գին չգնողները թե՛նչ գին պիտի դնեն քո վեպին:

Բեր, բեր, ստորագրեմ:

Եվ ստորագրեց առանց կարդալու:¹

Հ. ԴԱՂԲԱՇՅԱՆԻ «ԼԻԱԿԱՏԱՐ» ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ռուսերեն լեզվի պահանջը ավելի ակնառու էր դառել 20-րդ դարի սկզբներին: Եթե արևմտահայերի համար «Մտավորական լեզուն միշտ մնաց ֆրանսերենը»,² ապա արևելահայերի համար ուսաց լեզուն դարձավ ոչ միայն մտավորական, այլ շատ դեպքերում կենցաղի լեզու: Դիտությունն ու գրականությունը սկսում էին ավելի ուժեղ թափով զարգանալ Ռուսերենից և հվրոպական լեզուներից ուսերենի միջոցով թարգմանվում էին տղամյակ աշխատություններ գիտության դանադան բնագավառներին պատկանող: Հրատարակված նախորդ բառարանները չէին կարող լրացնել այդ պակասը, յուրաքանչյուր գրագետ պահանջ էր դրում իր սեղանի վրա ունենալու ուսերեն լեզուն ընդգրկող բառարան՝ հայերեն լավագույն թարգմանությամբ, նման Գ. Դպիրի, Ն. Բյուդանգացու, Ա. Կոյլավի բառարաններին:

Այդ օրերին Հարություն Դաղբաշյանը ձեռնարկում է կազմելու «Լիակատար բառարան ուսերենից-հայերեն» և քիչ ժամանակից հետո՝ «Լիակատար բառարան հայերենից-ուսերեն» աշխատությունները:

¹ Հ. Աղայան, «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», 1893 թ., էջ 83:

² Ե. Տեմիրճիպաշյան, «Ֆրանսերեն-հայերեն բառարան», 1896 թ., աստ-ջառան, էջ Ա:

Բաղականին դժվարին խնդիր. կազմել լիակատար բառաբան, այն էլ կենդանի լեզուների համար, դա անհնարին գործ էր, քանի որ ամեն օր ստեղծվում, կազմվում ու փոխառնվում էին տասնյակ բառեր: Ճշմարիտն այսած, ինքը՝ Դավթաշյանն էլ իր առածին չի հավատում, աշխատես ինչնով բացատրել, որ լիակատար բառաբաններն հեղինակը աշխատության վերջաբանում խոսում է Բրայ թողած բառերի և հավելվածի» լրացուցիչ հրատարակության մասին: Լիակատար բառը բառարանի հակառակն դրոշմելով, ոչ միայն աշխատությունը լիակատար չի դարձնում, մի բան, որ, ինչպես ասացինք, հնարավոր չէ, այլև ֆլաստում է գործին: Բառարանների մեջ տեղ են գրավում բառերի ու դարձվածքների մի ամբողջ շարան, որոնք լիովին բալլատ են դառնում ավյալ լեզվի համար:

Դավթաշյանի բառարանները, ի տարբերություն նախորդների, կազմված են բնային սիստեմով, մի սիստեմ, որ միայն տեղ շահելու առավելությունը ունի նման բառարաններում և միևնույն ժամանակ, իր հերթին, դժվարացնում է որոնելի բառը գտնելը: Նույնիսկ բնային սիստեմով կամ, ինչպես ասում են, «բնեցով» բառարան կազմելու կողմնակից Վ. Դալը ասում է. «Երկլեզվյան բառարանները պետք է դասավորվեն մեկ լեզվի ալբերենական կարգով»¹, երկլեզվյան բառարանները մեծ մասամբ ծառայում են թարգմանչական նպատակների, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ չէ նույն բնից առաջացած բառերի ներքին կապը ցույց տալու համար ընտրել այդ ձևը: Հատկապես հայերենի նկատմամբ ավելի մեծ բարդություններ են ստեղծվում, երբ հաշվի ենք առնում մեր լեզվի հնչյունափոխության դեպքերը: Դալի բառարանի քննադատ ակադեմիկոս Դրոտը իր «Филологические разыскания» աշխատության մեջ քննության առնելով «Толковый словарь живого великорусского языка» աշխատության առաջին հրատարակությունը, սկզբունքորեն դեմ չկանգնելով, այլ հաստատելով «այդ խնայքի և հարմար սիստեմը», նշում է մի շարք սխալներ, ինչպես՝ «дякий» և «дыхь» բառերը Դալը միացրել է, մյուս կողմից՝ «дышло» վերագրված է «дыхать» բային, «простор»-ը «простой»-ին և այլն:

Դալը հետագայում ուղղեց իր այդ կարգի սխալները:

Բնային սիստեմով բառարան կազմելը ավելի նպատակա-

¹ В. Даль, «О наречиях русского языка», стр. 53.

հարմար է միլեզվյան և այն էլ ստուգաբանական ընդլիժ կրող բառարանների համար, այն էլ խիստ սկզբունքայնությամբ: Դալը հատուկ ընտրությամբ և մանրակրկիտությամբ մոտենում է միայն առաջին բառերին, այսպես կոչված ընարմատներին, իսկ զրանցից առաջացած բառերի նկատմամբ ավելի անփութ է և շատ հաճախ մոտենում է իր կերտած բառերը: Դալը ընարմատ ընդունում է հիմնականում բայը:

Դաղբաշյանի մոտ բների կազմած սկզբունքայնությունն չկա, երբեմն տարարմատ բառերը միացած են մի բնի մեջ, ինչպես՝ *брак*, և երբեմն միևնույն բնային բառերը տրոհված են մի քանի մասերի: Դաղբաշյանի մոտ որոշ բներ հինգ էջ են զբաղեցնում (ամենա...)։

«Ռուսերենից-հայերեն լրակատար բառարանիս մեջ այս բնական կարգով դեռեղել ենք ռուսերեն լեզվի լրակատար բառամթերքը, — գրում է Դաղբաշյանը, — լրակատար բառամթերք ասելով մենք հասկացել ենք ոչ միայն ռուսերեն, այլև այն բազմաթիվ օտար բառերը, որոնք արդեն ընդունվել և գործածական են դարձել ռուսերենի մեջ»¹ Դաղբաշյանն ասում է. «Աղբյուրների նկատմամբ մենք հետևել ենք Պլինիոս Կրտսերի խոսքին, թե «multum, non multa» և լատինական առածին, թե «multa nocent»:

Դաղբաշյանը իր օգտագործած աղբյուրները, գոնե հիմնականները, լրիվ չի հիշատակում. ըստ իր հայտարարության չի օգտագործել Դալի բառարանը, կամ ավելի ճիշտ՝ թերություն է համարում աղբյուրներ օգտագործելը, մինչդեռ լավագույն բառարան կազմելու համար անհրաժեշտ է օգտագործել նախորդ բառարանները, հաշվի առնել բառարանագրական փորձը և ավելացնել իր ժամանակի նորութիւնը:

Ռուս անվանի բառարանագիր Դալը օգտագործել է իր աշխատությանը նախորդող «Словарь Академии Российской», «Словарь церковнославянского и русского языка», «Опыт областного великорусского слова» աշխատությունները և ավելացրել շուրջ 80.000 բառ: Պրոֆ. Աճառյանը «Արմատական բառարանի» համար օգտագործել է մի քանի տասնյակ բառարաններ և հարյուրավոր սկզբնաղբյուրներ, մի բան, որ համարում ենք առավելություն:

¹ Զ. Դաղբաշյան, «Ռուսերեն-հայերեն լրակատար բառարան», նախաբան, էջ 3:

Թուս-հայերին բառարան կազմելու առաջին բաժինը՝ ուս-
սական բառապաշարը ընտրելը, բառարանագրական հոսանքու-
թյուն ունեցող և բարեխիղճ աշխատողի համար անհամեմատ
հեշտ էր, քանի որ այդ ժամանակներում ուսսական բառարա-
նագրությունը տվել էր շատ արժեքավոր աշխատություններ:
Բառարանագրի շնորհքը պետք է հանդես գար երկրորդ՝ Թարգ-
մանական բաժնում:

Նախքան Թարգմանական բաժնի հաջողություններին անց-
նելը, մի քանի խոսք օտար բառերի օգտագործման մասին:
Այստեղ ժամանակն է ասել, որ տեղի անտեղի չպետք է օգտա-
գործել օտար բառերը, այդպիսիները պետք է ընդունել այն
դեպքերում միայն, երբ համապատասխան հայերին կամ ավելի
ճիշտ՝ ավելալ լեզվում այդ բառի հոմանիշը չկա:

Ընդհանրապես, եթե լեզուները հարստանում են նաև այլ
լեզուներից փոխառություններ կատարելու ճանապարհով, ապա,
միևնույն ժամանակ, անտեղի և անհանգիստ օտար բառի ընտրու-
թյունը կամ առավել ևս ալլալեզու քերականական ձևեր պահ-
պանելը հանգում է լեզվի աղքատացման:

Օտար բառերի փոխառության մասին բանաստեղծ Հով-
հաննես Թումանյանը իր «Հայոց գրական լեզվի խնդիրը» հոդ-
վածում գրում է. —

«Լեզվի հաջող փոխառությունն ու ճիշտ Թարգմանու-
թյունը մեծապես տաղանդի ու շնորհքի գործ են դառնում,
բայց, զժբախտաբար, լեզվի վրա անշնորհք մարդիկ շատ
են ազդում, և հասկացող ու կիրթ ճաշակի տեր մարդկանց
մոտ է խոսելիս Թե՛ դրելիս, փոխ առնելիս Թե՛ Թարգմա-
նելիս զգուշ լինել ու բարեխիղճ, որովհետև ամեն մի
հնչյուն, ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ստեղ-
ծագործություն է ու մի ամբողջ աշխարհք»¹

Թարգմանական բառարանների մեջ օտար բառերի դիմաց
անհրաժեշտ է ճշտությամբ որոշել և նշանակել բառի ծագումը,
մի բան, որ Դադրաշյանի մոտ պատահական բնույթ է կրում և
չկա սկզբունքային հետևողականություն:

Դադրաշյանի «Լիակատար ուսուցիչ-հայերեն բառարանի»
եթե առաջին՝ ուսսական բաժինը պահանջում էր բարեխիղճ մո-
տեցում գոյություն ունեցող աղբյուրների նկատմամբ, ապա

¹ Թումանյանը քննադատ, 1939 թ., էջ 389—390:

Ներկորդ՝ թարգմանական բաժինը բարեխղճության հետ միա-
ժամանակ պահանջում էր տիրապետել հայերեն լեզվի գանձե-
րին, քրեական աշխատանք տանել, պրպտումներ կատարել
և վերջապես բառընտրության ճաշակ ունենալ:

Դադրաշյանի ուսու-հայերեն բառարանի թարգմանական
բաժնի մասին խոսել, նշանակում է անցնել նրա շրջած՝ «Լիտ-
կատար հայ-ուսուհերեն բառարանի» քննությանը:

Վերևում նշեցինք, որ բառարանի խորագրի լիակատար
բառը ակնառու է: Հ. Ավգերյանը Դադրաշյանի գրքի կապակե-
ցությամբ գրում է. «Հմուտ մասնագիտաց կթողունք դատել թե
որչափ հարմար է այս գործն իր նպատակին, մենք միայն
ըսինք, որ լիակատար բառը չափազանց է, և բառարանի մը կա-
տարելությունը ոչ թե բուսական կամ բնական գիտությանց
վերաբերյալ բառերու կուտակությամբ կըլլա, այլ ընտիր մատե-
նագրաց գործերի քաղված օրինակներով, լեզվի մը դժվարին
կամ սեփական դարձվածքներու առատ քանակությամբ և այս
վերջիններովս ճշտացած չենք տեսներ ներկա պրակը. անդրա-
դարձություն մ'ալ ներվի մեզ ընել, որ առայժմ դեռ կարևոր չէ
մեզի լիակատար բառարան մը, ընդհակառակն անհրաժեշտ է
միջակ բառարան մը, որ յուր մեջ բովանդակե ուսու լեզվի ամեն
գործածական բառերը ու դարձվածքները»¹

Դադրաշյանը իր բառարանների լիակատար լինելուն հարա-
դատ միալու համար ամեն ինչ մտցրել է այնտեղ, օրինակ՝ հայ-
ուսուհերեն բառարանում Մեսրոպյան գրերով գրված ամեն ինչ,
նույնիսկ՝ հայհոյական բառեր: Ինքնավստահ կերպով հեղինա-
կը հայտարարում է. «Հանուր հայության համար իմ այս գործն
սւշագրավ պետք է լինի թեկուզ հենց այն կետից, որ առաջին
անգամ ներկայացնում է հայությանն իր նոր լեզվի լիակատար
բառամթերքն ու ոճաբանությունը»²

Դադրաշյանը նախքան իր բառարանների կազմելուն անց-
նելը, ծանոթացել է ուսու և հայ բառարանագրությանը, գուգրն-
թացաբար բառեր հավաքելով բառարանային և խոսակցական
լեզվից: Հ. Դադրաշյանի ուսու-հայերեն լիակատար բառարանը
պարունակում է ավելի քան 125.000 բառ, իսկ հայ-ուսուհերեն
բառարանը մոտավորապես 70.000 բառ և 200.000 ոճեր, դարձ-

¹ «Բարձրակետ», 1902 թ., № 9-10, էջ 460:

² Հ. Դադրաշյան, «Հայ-ուսուհերեն բառարան», նախաբոն, էջ 12:

վածքներ, տառիներ և տապցվածքներ: Հայ-առասական բառարանագրության մեջ այս ծավալի աշխատությունները նորություն էին:

Դադրաշյանն ընդունում է, որ «Լեզուն ժողովրդի կյանքի աստիճանացույցն է, որքան մի ժողովրդի կյանքը բարդ և բարձրագույն է, այնքան էլ նորա լեզուն տեսնում ենք բարդավաճած ու զարգացած, և ընդհակառակը»¹ Բայց հենց «կյանքի աստիճանացույց»-ի ճիշտ պատկերը ցույց տալու համար անհրաժեշտ էր ավելի հոգաաբար վերաբերմունք դեպի բառերի ընտրությունն ու թարգմանությունը, քանի որ ամեն մի անասունյդ և սխալ բառ «Աննպատակ և փաստակար պիտի լիներ թվել որևէ գործնական, գարոցական կամ առձեռն բառարանի մեջ, որավհետև տեղիք պիտի տար սխալ ձևերի տարածման»²

Հայերենից ռուսերեն բառարան կազմելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել ոչ միայն հրապարակի վրա եղած նախկին լավագույն բառարանները, այլև անհրաժեշտ էր ընտրությամբ օգուտ քաղել ժողովրդական լեզվի՝ բարբառների դանձարանից:

«Ժողովրդական լեզվի ընտիր բառերը, սեղմ ու սերտ, պատկերավոր ոճերը, պարզ ու շքեղ ձևերը,—ասում է Հ. Թումանյանը,—էսօր արդեն ամենաթանկ գարդերն են համարվում հայ գրողի երկերի մեջ և համարժեակ փոխում են լեզվի համաձայնության վրա ու այլևս կոշտության կամ աղքատության խոսք չկա նրանց դեմ»³

Բառարանագրի վարպետությունն ու գիտությունը այս ընտրության բաժնում է, որ պետք է հանդես չգար:

Դադրաշյանի բառարաններում մենք հանդիպում ենք բարբառային բառերի, որոնք վերաբերում են, կարելի է ասել, զանազան բարբառների, երբեմն էլ այնպիսի բառերի, որոնք թեև երբեք էլ չեն գործածվելու մեր գրականության մեջ, ինչպես՝ բուժն — հողակոշտ, Կուղձ, որ առաջին անգամ տվել է Ավգերյանը Motte բառի տակ: Դադրաշյանը ոչ միայն ընտրություն չի կատարել բարբառային բառերի մեջ, այլև իր աշխատությունը ծանրաբեռնել է նաև մեծ թիվ կազմող թուրքերեն բառերով:

¹ Նույն տեղ, էջ 6:

² Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան», 7-րդ հատոր, էջ 16:

³ Թումանյան, «Թումանյանը քննադատ», էջ 393:

Յուրաքանչյուր բառարան մի հատուկ նպատակ է հետա-
պնդում, Թարգմանական բառարանները, ինչպիսին է Դաղբաշ-
յանինը, որքան էլ լիակատար անունը կրեն, չի նշանակում թե
այդ լեզվով գրված ամեն մի բառ, լինի բարբառային թե գրա-
կան, օտար թե սեփական, գործածական թե գրեթե ու նորա-
կերտ, պետք է տեղ գրավին բառարանի մեջ: Ո՛չ և ճշ: Թարգ-
մանական բառարանները պետք է ընդգրկեն սովյալ ժամանա-
նաշարի լեզվի այն բառապաշարը, որն ընդունված և գործա-
ծական է սովյալ լեզվում:

Ռուս-հայ բառարանագիրներից Դաղբաշյանն առաջիննե-
րից էր, որ դաաց, թե

«Լիակատար բառարանը չէր կարող լուր բառամթերք
տալով շատանալ: Ներկայումս բառարանն առանց ոճա-
բանությունների, թեկուզ նա հենց պարունակե լեզվի
լիակատար բառամթերքը, անաքրոնիզմ պետք է համարել:
Արդ, կան բառեր, որոնք ունեն մի քանի նշանակություն-
ներ: Իսկ յուրաքանչյուր նշանակության հետ էլ կապված
են բազմաթիվ տեղեր, առածներ ու դարձվածքներ, որոնք
լեզվի համն ու հոտն են կազմում: Այս բոլորն ես իմ բառա-
բանի մեջ առաջ եմ բերել ըստ չափու կարողության և հույս
ունիմ, որ ընթերցողը գրեթե իր բոլոր անկալությունե-
րը կստարված պետք է գտնե՞:»¹

Դաղբաշյանը հարադատ իր խոստմանը՝ բառարանների մեջ
մտցրել է բավականին մեծ քանակությամբ ոճեր, կապակցու-
թյուններ, ժողովրդական ասույթներ:

Նախորդ բառարանների մասին բացասական կարծիք հայտ-
նած բոլոր քննադատների դիտողությունները Դաղբաշյանն
իրեն օգտավետ է դաացել: Յաղուբյանի, Հովհաննիսյանի բա-
ռարանների մասին արված Մ. Սարգսյանի, Սո. Մալխասյանցի
դիտողությունները Դաղբաշյանն անշեղորեն օգտագործել է:

Դաղբաշյանը իր բառարանների մեջ ստեղծել է Թարգ-
մանական բառերի ճոխություն, մի բան, որ եթե մի կողմից
հնարավորություն է տալիս Թարգմանական ընտրություն կա-
տարելու, մյուս կողմից՝ հոմանիշներն երբեմն հեռացնում են
Թարգմանիչից բառի բուն իմաստն արտահայտելուց:

¹ Հ. Դաղբաշյան, «Հայերեն-ռուսերեն բառարան», Նախաբան, էջ 7:

Վերևում տեսցինք, որ Դադբաշյանը չի խուսափում օտար բառերից: Իր «Բառարանագրական հարցը» նամակի մեջ տառով է.

«Ես ոչ միայն հակառակ չեմ, այլև ջերմ կողմնակից եմ մեր լեզուն օտար բառերով հարստացնելուն, դրան ապացույց կարող է լինել իմ երկրորդ՝ հայերեն-ռուսերեն լրատար բառարանը, որը ժողովրդական բառերի հետ միասին տալիս է աշխարհագրորում քաղաքացիական իրավունք ստացած բոլոր օտար բառերը: Միայն քն օտարագրի բառերը չպետք է ի չարը գործադրել (ընդգծումն մերն է — Գ. Գ.), ինչպես անում են սմանք, նույնիսկ պ. Սոս. Մալխասյանը, զբեղով պրավոլուսի, պրավսլավոսլոն»¹

Դադբաշյանը գիտակցելով «ի չարը գործադրելու» խնդիրը՝ ինքը բառարաններում տեղ է տվել նույնիսկ սխալ ձևերի:

Դադբաշյանի բառարանները եթե թերի աշխատություններ են որպես «լրակատար», ապա իր նախորդների նկատմամբ մեծ առավելություններ ունեն, հարուստ է բառատալանքը և ոճաբանություններով ու թարգմանական մասով շատ ավելի կատարյալ, քան նախորդները, իսկ բառաբանի, նամանավանդ կենդանի լեզվի բառարանի, կատարելությունն էլ այն է, որ անկարելի լինելով լեզվական ամբողջ հարստությունը բովանդակել, գոնե յուր նախորդների նկատմամբ ունենա նկատելի առավելություններ:

Դադբաշյանի «լրակատար» բառարանները, որքան էլ հանդիպված աշխատություններ լինեին, այնուամենայնիվ լի վիճակի չէին բավարարելու մեր ժամանակակից սերնդի պահանջները, ոչ թե սոսկ այն պատճառով, որ վաղուց հետո սպառված գործեր էին, այլ հիմնականում այն պատճառով, որ այդ բառարանները չունեին հաղարավոր նորակերտ այն բառերն ու բառառումները, որոնք ստեղծագործվել էին սովետական էտապում:

Դադբաշյանը 1925 թ. ձեռնարկում է իր «Ռուս-հայերեն լրակատար բառարան»-ի երկրորդ հրատարակությունը, որը սակայն մնում է անավարտ: Հրատարակվել է 262 երկսյունակ էջ և ընդգրկում է մինչև дуалистичный բառը:

Բառարանի երկրորդ հրատարակության նախաբանի մեջ Դադբաշյանը գրում է. «Երբ իմ առաջին հրատարակության

¹ «Գործ», 1917 թ. № 7, էջ 144.

առաջին տպագրական թերթի սրբագրութիւնը կարգաց ան-
մոռանալի Լեոն Խանադյանը... բացառանչեց. «Այս բառարանից
հետո, այլևս ոչ ոք ռուս-հայերեն բառարան չի հրատարակի»:
Անցան 27 ձիւ տարիներ, և ոչ ոք չհամարձակվեց ձեռնարկել
ռուս-հայերեն լիակատար բառարանի գործին: Իսկ ցանկացող-
ներն թիվն անհամար էր»:

Բառարանները, այն էլ ավելի ընդարձակները, դպրոցա-
կան դասագրքեր չեն, որ յուրաքանչյուր ուսումնական տարե-
սկզբի հրատարակման պահանջ դրացվի, այդ աշխատութիւն-
ները տվյալ էպոխայի արտահայտութիւնը լինելով, անկախ
իրենց այս կամ այն թերութիւններից, բավարարում են տվյալ
սերունդների պահանջներին: Այս եզրակացութեանն է բե-
րում մեզ բառարանների պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:
Այս բանը չէր ժխտի նաև Դադբաշյանը, քանի որ նրա «Թույլ
աշխատանք» համարած Երեցփոխյանցի բառարանը ապրել է
ոչ թե 27, այլ 34 և ավելի տարիներ, Հովհաննիսյանի «սխալ-
ներով լեցուն բառարանը»՝ 18 տարի և ընդհակառակը՝ Ն. Տեր-
Արբանսյանի «Նոր բառագիրքը» երեք չէր նշանակում, այդ
աշխատութեան հրատարակութիւնից վեց տարի առաջ լույս
տեսած, Յաղուբյանի հայ-ռուսերեն բառարանի թուրութիւնը,
ինչպես ասել ենք «Նոր սառագիրքը» մի թույլ, անսկզբունք և
անսխալ բառարան էր, նախորդ աշխատութիւնների համեմա-
տութեամբ ավելի թույլ և եթե կուգեք ավելի հեռու էր տանում,
հեռացնում նոր՝ աշխարհաբար գրականութիւնից ու լեզվից:

Դադբաշյանը շատ Իր բառարանների հաշտութեամբ,
դեռ 1917 թվին գրում էր. «Ռուս-հայերեն բառարանս, որից
այժմ հազիվ 20 օրինակ անվաճառ է մնում, հիմնովին վերա-
մշակել և լրացրել եմ, և նրա երկրորդ տպագրութիւնը, որն
այժմ զրամական միջոցների սղութեան պատճառով հետաձգվում
է, թերութիւններից ազատ կլինի»:¹ Մինչդեռ երկրորդ հրատա-
րակութիւնը այդպիսին չէ և առաջին հրատարակութեան հա-
մեմատութեամբ թույլ աշխատանք է:

Իրենց ունեցած թերութիւններով հանդերձ Դադբաշյանի
բառարանները հսկայական դեր են խաղացել մեր կյանքում,
նպաստել են ռուսերեն լեզուն սովորելուն և թարգմանական աշ-
խատանքներին: Եթե մի կողմից վտանգավոր երևույթ է եղել
ամեն ինչ բառարանի մեջ խցկելը, ապա մյուս կողմից՝ ի մի
հավաքման (լեզվի բառապաշարի) առավելութիւնն է ունեցել:

¹ «Գործ» 1917 թ., № 7—8, էջ 143:

խել կյանքը զտել է և գուրս բերել էականն ու պիտանին, դենն նեանկով աստվածաբանական, կրոնական, գոհհիլի ու մեր լեզվին խորթ բառերը:

Գաղարայանի հաջողության արժանացած բառարանի երկրորդ հրատարակությունը ձախողվեց ոչ միայն վերև նշված պատճառներով, այլ հիմնականում նրանով, որ առաջին ախտուցիայի օրերին հաջողություն ունեցած բառարանը Հէր կարող պիտանի լինել նաև սոցիալիստական սեփուղեցիայի և նրա հաղթանակների շրջանի համար: Նշենք, որ այդ երևույթը նկատվում էր նաև Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների մոտ:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բառարանագրությունը սկսում է ուժեղ թափով զարգանալ սոցիալիստական սեփուղեցիայի հետ: Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների լեզուներով լույս են տեսնում զանազան տիպի մեծ ու փոքր՝ այդ թվում ընդհանուր և մասնագիտական հանրագիտարաններ, բացատրական-ստուգաբանական, ուղղագրական, թարգմանական, մասնագիտական, զարոցական և այլ բնույթի բառարաններ, որոնք ազգային ձևով արտահայտում են սոցիալիստական բովանդակություն: Բառարանագրությունը սոցիալիզմի կառուցման երկրում դառնում է պայքարի միջոց:

Հայ բառարանագրությունը, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, նույնպես ապրում է վերելքի շրջան: Սովետական Հայաստանի հենց առաջին տասնամյակում հրատարակվում է մասնագիտական բառարանների մի ամբողջ սերիա՝ իրավաբանական, երկաթուղային, առևտրա-հաշվապահական, շինարարական կառուցվածքների, ռազմական, բժշկագիտական, աշխատանքային տերմինների, հետազայում՝ նեվրոլոգիան տերմինների, տնտեսմիական,¹ բուսաբանական և այլ բուսահայերեն բառարաններ:

¹ «Մենատոմիական տերմինաբանական բառարանը» (կազմել են պրոֆ. Մ. Աբեղյան, պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյան, բժիշկ Ս. Ղազարյան, բժիշկ Ս. Տեր-Պողոսյան) խառը տիպի՝ լատին-ռուս-հայ և ռուս-լատին-հայ բառաբան է: Կազմողներն էլ ստում են «Տերմինաբանական բառարանի» մեջ լատին տերմիններից հետո գրվում է ռուսերեն տերմինը՝ եթե կա, և ապա հայերեն տերմինը, իսկ ռուսերեն տերմինի դիմաց գրվում է լատիններեն, եթե վերջինս գործածական է, հետո՝ հայերենը:

Այդ բառարանները հսկայական դեր են խաղացել հայերեն լեզվով վարելու՝ բժշկական, ուսումնական, երկաթուղային, շինարարական և այլ աշխատանքները:

Մասնագիտական բառարաններին հաջորդում են ընդհանուր թարգմանական, քաղաքական, տերմինոլոգիական բառարանները: Առաջին անգամ լույս է տեսնում հայերեն-քրդերեն բառարան և վերջուպես «առանց որևէ գրաքննական ձևականության»¹ հրատարակվում է հայ բառարանագրության հիմնադանձը կազմող Արմատական բառարանը:

Լեզվաշինարարության բնագավառում մեծ հաջողություն: Այս բառարանները ընդգրկում են մեր կյանքի բազմապան բնագավառների բազմապիսի բառերն ու դարձվածքները: Անցնենք այս բառարանների էությունը:

Մասնագիտական բառարանների նեղ մասնագիտական արժեքի մասին խոսելն, հասկանալի պատճառով, որոշ դժվարություններ ունի, մենք միայն կզբաղվենք այդ աշխատությունների լեզվական-բառարանագրական արժեքով:

Մասնագիտական բնույթի բառարաններ մենք ունենք մեր բառարանների ցանկում, ինչպես՝ Ալիշանի «Հայբուսակը», Գալունու «Բառգիրք արվեստից և գեղեցիկ դպրության» եռահատոր աշխատությունը (Ա. և Բ. հատորները ֆրանս-հայերեն և Դ. հատորը հայերենից-ֆրանսերեն): Էփրիկյանի «Պատկերադարձ բնաշխարհիկը», Տաղավարյանի «Փրանսերենից-հայերեն աշխատանքաց բառացուցակը» և այլն,² սակայն ուսուցիչներին առնչված առաջին մասնագիտական բառարանը «Հայփաստ»-ի հրատարակած Ռուս-հայերեն իրավաբանական առձեռն բառարանն է (Թիֆլիս 1919 թ.), եթե չհաշվենք Թիֆլիսում 1889 թ. հրատարակված «Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края»--С. П. Зелинский-ի աշխատությունը:³ Զելինսկու

¹ Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան», հատ. 7, էջ 204:

² Մասնագիտական, հատկապես բժշկագիտական հայ-ուսուցիչներ բառարաններով հարուստ են մի շարք բժշկարաններ, որոնց մեջ լավագույնը պետք է համարել Բաբյանի բժշկարանին կցված բառարանը:

³ Ստեփան Զելինսկին ազգությամբ հայ է, ծննդյան անունը Սամսոն. ծնվել է 1843 թ. օգոստոսի մեկին Հին Նախիջևանի Յարմլա գյուղում, մասնագիտությամբ գյուղատնտես. աշխատակցել է «Մշակ» և այլ թերթերի: 1883 թվին եղել է երկրագործության միջնատնտեսության աշխատակից: Մեռել է 1904 թվի հոկտեմբերի 22-ին:

բառարանը ընդգրկում է մոտ 2000 բառ, որից հայկական բա-
ժինը 350 բառ: Հենց հեղինակի խոստովանությամբ, բաժինները
մեջ շփոթություն կան, հատկապես այդ բանը նկատվում է հայ-
կական և թուրքական բառերի շարքում: Հայկական բաժնի բա-
ռերը մեծ մասամբ ժողովրդական բառեր են կամ փոխառություն,
ինչպես՝ օյմա, նախիր, ավարիկ, շնչադրամ, երինջ, ետոց, տափ,
տնփեսա և այլն: Գրաբար և նոր գրական բառերը Զելինսկու
բառարանում աննշան թիվ են կազմում:

Ռուս-հայերեն առաջին մասնագիտական իրավաբանական
շուրջ 1400 բառ պարունակող առձեռն բառարանը իր անցած
ուղու մասին 18-էջյա առաջաբան ունի, ուր մանրադնին շա-
րադրված են բառարանի բոլոր սկզբունքները, բայց ի ցավ,
բառարանային գրականության մեջ առաջաբանները մի բաժին
են ներկայացնում, որ միայն օգտագործվում են ուսումնասիրա-
կան աշխատանքներ կատարելիս:

«Իրավաբանական առձեռն բառարան»-ի առաջաբանում
կարդում ենք.

«Հայերեն իրավաբանական բառարան կազմելը նշա-
նակելի չափով ստեղծագործական մի աշխատանք է, որով-
հետև ոչ միայն մեր արդի լեզուն առհասարակ դեռ
կազմակերպման ու մշակման փուլի (ֆազիսի) մեջ է գտնու-
վում, այլ, որ ավելի ևս կարևոր է՝ նոր հայերենը մինչև
այժմ ընավ չի ունեցել իրավագիտական տերմինոլոգիա,
իսկ հին հայերենը շատ ազքատ է այդ կողմից»:¹

Իրավաբանական առձեռն բառարանի առաջաբանից խմա-
նում ենք, որ յուրաքանչյուր բառ ստուգվել է նուպարյանի,
Լուսինյանի, Քաջունու, Նորայր Բյուզանդացու, Տեմիրճիպաշյանի
Ֆրանս-հայերեն, Կոյավի գերմաներեն-հայերեն ու այլ բառա-
րաններով: Բառարանը մանրադնին կերպով քննել են մեր լա-
վագույն հայերենագետներն ու իրավաբան-մասնագետները, բայց,
այնուամենայնիվ, այս աշխատությունը ունի զգալի թերու-
թյուններ: Աշխատության ծավալը և բառապաշարը չի ապահո-
վում այն անհրաժեշտ մինիմումը, որ պահանջում է իրավագի-
տությունը: և որոշ բառեր ստացել են սխալ կամ պակասավոր բացա-
րություն: Առաջին էջում կարդում ենք՝ Авария—ավարիա, ծա-
վավթար: Այս բառի երկրորդ բացատրությունը սխալ է, ոչ թե

¹ «Իրավաբանական առձեռն բառարան», 1919 թ., էջ 15.

ծո՞ղն է վթարման ենթարկվում, այլ նավը, բեռը, ուստի պետք է թարգմանվի՝ նավավթար, բեռնավթար, և ֆրանսերեն Avarie բառը թարգմանված է «նշատ նավու կամ աղիսամաղիի, բեռանց»։¹ Домашний арест թարգմանված է տանու կալանք, իսկ домашняя исправительная мера — տնային ուղղիչ միջոց։ Боковая линия — կողմագիծ, փոխանակ՝ կողագիծ. бланк — բլանկ, ստեկիկ։

Շնոր հայերենի պակասություններից մեկն էլ, — գրված է բառարանի առաջաբանում, — բառերից շատերի չափազանց երկարությունն է, ուստի մեր հոգսերից մեկն էլ եղել է բառերին կրճատ ձև տալը կամ նրանց կրճատ ձևերի վերականգնումը։²

Այս սկզբունքը մի մասնազիտության համար, ինչպիսին իրավաբանությունն է, լավ ու սաղական է, բայց այդ դեռ չի նշանակում թե բուն բառահատություն պետք է կատարել և հավատարմատար (поверенный) դարձնել հավատար, „заем“ — բացատրել միայն փոխ, իսկ հաջորդ տողում заем внутренний թարգմանել ներքին փոխառություն։ Մեզ մոտ заем բառի համար ընդունված է արդեն փոխ և փոխառություն առումները։ Անհրաժեշտորեն նշենք, որ իրավաբանական առձեռն բառարան կազմողների օգտագործած մի քանի բառարանների ֆրանսերեն Emprunt բառի հանդեպ եղած փոխ թարգմանությունը միացել է սոսկ բառարանային սահմաններում։

1924 թ. ՀՍՍՌ Կենտրոնական օրենսդրական հանձնաժողովի հրատարակությամբ նրկանում լույս է տեսնում ավելի ընդարձակ (3400 բառ) «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան»։ Այս բառարանը չի զբաղվում սոսկ բառերի թարգմանությամբ, Կազմողները աշխատել են տալ՝

«Ոչ միայն այս կամ այն ուսեսերեն բառի հայերենը, այլև բառի գործածությունը այլ բառի հետ, ամբողջ դարձվածքներով»,³ մի աշխատանք, որ հեշտացնում և կոնկրետացնում է բառի իմաստը։ Աշխատության բառաքանակն ինքնին վկայություն է, որ ավելացած են բավականին նոր բառեր, որոնք տեղ չէին գտել իրավաբանական նախորդ բառարանի մեջ։

Իրավաբանական այս նոր բառարանը նախորդի համեմատությամբ ավելի հայայցված է, այսպես՝ «Հայփաստ»-ի բառարանում аванс բացատրված է՝ ավանս, կանխավմար, авария — ա-

¹ Ն. Բյուզանդացի, «Դաղդիերէն-հայերէն բառարան», էջ 115։

² «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան», 1924 թ., առաջաբան, էջ 5։

³ Նույն տեղ։

վարիա, ծովավրար, իսկ նոր բառարանում՝ аванс—կռնխավնար, авария—ծովավրար և այլն: Նույնիսկ «երբեմն մի ուսուցիչն ըստ իր մտայն, —գրում են կազմողները,—գրել ենք հայերեն երկու- երեք հոմանիշ բառ, ընտրությունը թողնելով գործածողներին, եթե երկուսի-երեքի գործածությունն էլ թույլատրելի ենք համարել»:¹

Իրավարանական բառարաններին հաջորդում են Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ազգական բառարան»-ի, մի խումբ հայագետների ու մասնագետների կազմած «Երկաթուղային տերմինների ռուս-հայերեն բառարան»-ի, Վ. Փոթեկյանի «Ռուս-հայերեն աշխատանքային բառարան»-ի, իսկ ավելի ասած՝ բժշկական գիտությունների գոտիոր՝ Վ. Արծրունու «Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարան»-ի հրատարակությունները:

Այս բառարանները 1928 թ. հրատարակված «Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքներին» հետ կազմում են մեր մասնագիտական բառարանների լավագույն նմուշները, բառարաններ, որոնք իրենց փոքր թերություններով հանդերձ, օգտագործելով մեր գրական և ժողովրդական լեզվի հարստությունները, ստեղծել են այդ մասնագիտությունների գծով հատուկ տերմինոլոգիա: Հայաստանի բժշկական, շինարարական, ազգական և այլ մասնագիտության կադրերը իրենց աշխատանքի պրակտիկայում հիմնականում օգտագործում են այդ բառարանների տերմինոլոգիան:

Մասնագիտական բառարաններում տրված են միայն բառերի տվյալ մասնագիտությանը վերաբերող առումները:

«Առնված են միայն բառերի կարևոր նշանակությունները, երբեմն նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեպետ այժմ հնացած են, բայց կարող են այս կամ այն կերպ պիտանի լինել այս բառարանին գիմողների համար,—գրում է Մ. Աբեղյանը,—բացի այդ՝ գուցե ոմանց կթվա թե այս բառարանի մեջ տեղ են գտել բառեր, որոնք ըստ երևույթին ազգական բառեր չեն. բայց ազգական գործն այնպիսի բազմազան շփում ունի կյանքի, արվեստի և գիտության բազմաթիվ կողմերի հետ, որ շատ այսպիսի բառեր նույնքան անհրաժեշտ են համարվում, որքան և բուն ազգական բառերը»:²

¹ «Իրավարանական բառարան», 1924 թ., էջ 5:

² Մ. Աբեղյան, «Ռուս-հայերեն ազգական բառարան», 1925 թ., առաջա-
քան, էջ 5:

Երկաթուղային տերմինների բառարանի մեջ վիճելի է տարիֆային ցուցակի ապրանքների բառերը, որոնք առանց քննութան, ինժեներ Լ. Տեր-Միքայելյանի պահանջով, բառարանի մեջ է մացրել Հ. Սպենդիարյանը: Տարիֆային բառերը, երկաթուղային բառարանը «Ժանրաբեռնելուց» բացի ուրիշ առավելություններ չունեն:

Մեր օրերի մասնագիտական բնույթ կրող բառարանները բոլորն էլ կազմվել են ուսանողների-հայերեն, հակառակը կազմվելու միակ փորձը «Երկաթուղային տերմինների հայ-ուսանողների բառարանն» է, որը ըստ գրքի շապկի լույս է տեսել 1927 թ., իսկ ըստ առաջին էջի՝ 1925 թ.:

Բառարանների - ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ամենալավագույն բառարանները շրջելիս դադարում են ոչ միայն նույն որակն ունենալուց, այլև շատ դեպքերում դառնում են անարժեք և անօգտագործելի: Այսպես, Դադբաշյանի «Ռուս-հայերեն բառարանում» հանդիպում ենք «СКОТКРАД, -СТВО» բառերին տավարագող, -ուքում հայերեն թարգմանությունում և ճիշտ է, բայց սխալ է, երբ նույն հեղինակը իր հայերեն-ուսանողների բառարանում գրում է հայերենում գոյություն չունեցող տավարագող, -ուքում բառերը և թարգմանում СКОТКРАД, -СТВО ուսանողների բառերով:

Հայ-ուսանողների երկաթուղային տերմինների բառարանը շրջած բառարան լինելով, իր հայկական բառաշարքում տեղ է տվել այնպիսի բառերի, որոնք թեև հայերեն միայն գրվել են «Ռուս-հայերեն երկաթուղային տերմինների բառարանում»:

«Հայ-ուսանողների երկաթուղային տերմինների բառարանում» չի տրված ոչ մի անհրաժեշտ բացատրություն, հիվ է կազմվել բառարանը, չի նշված, թե՛նչ են նշանակում աստղանիշները,¹ չի պարզաբանված և այլն: Եթե հրատարակչությունն այն կարծիքին է եղել, որ յուրաքանչյուր գործածող պետք է ունենա և «Ռուս-հայերեն» բաժինը, այդ դեպքում պետք է երկու հատվածները առնվեին մի կազմի տակ, ինչպես Երանի «Անգլո-հայ և հայ-անգլերեն բառարանները»:

Երկաթուղային տերմինների բառարանի ուսու-հայերեն հատվածում եթե այս կամ այն չափով հնարավոր է արդարացնել

¹ Հ. Սպենդիարյանի ավելացրած տարիֆային ցուցակի ապրանքների բառերը:

Հ. Սպենդիարյանի տարիֆային բառերի բացատրությունը, թարգմանությունը, ապա մի ասաց, որ հայերենում գոյություն ունի ժույա (жуя), միկ (желе), արյուկ, ուրյուկ (урюк), կուրավ-շիկ (հասարակ ընկույզի տեսակ—кудрявчик), կուրկում (кур-кума) և շատ ու շատ այս կարգի բառեր:

Մասնագիտական բառարաններ կազմելու այս առաջին փորձերը պետք է հնարավորություն տալին ավելի լավագույնները կազմելու, մինչդեռ նախորդների համեմատությամբ շատ ավելի պակասավոր աշխատություններ են Մ. Տեր-Հովակիմյանի «Առևտրա-հաշվապահական տերմինների համառոտ ուսու-հայերեն բառարանը», բուսաբանական տերմինների և այլ համառոտ բառարանները:

Վերջին բառարաններից, սրբես նմուշ, քննենք «Առևտրա-հաշվապահական տերմինների բառարան»-ը:

Ա. Հովհաննիսյանի բառարանի կապակցությամբ նշեցինք, որ երկու լեզվի լավ իմանալը դեռ երաշխիք չէ հաջող բառարան կազմելու, այստեղ մենք պետք է ավելացնենք նաև, որ լավ մասնագետ լինելը նույնպես երաշխիք չէ տվյալ մասնագիտության հաջողված բառարան կազմելու: Մասնագիտական բառարանների սևուսմասիրությունը մեզ ասում է, որ նրանցից լավագույնը կազմել են երբեմն մեր ոչ մասնագետ, բայց բառարանագրությանը քաջածանոթ տննադիրություններ: Մ. Տեր-Հովակիմյանը կարող է շատ լավ իմանալ հաշվապահական բոլոր ձև-վերն ու հոդվածների տարածումը, բայց տնտեսական լինել, և իրոք այդպես է, բառարանագրական հոդվածներին:

Հաշվապահական տերմինների բառարանի առաջաքանում գրված է.

«Միևնույն բառը մի քանի նշանակությամբ գործածելու դեպքում, զուտ առևտրա-հաշվապահական իմաստով, տրրված են հնարավոր բոլոր թարգմանությունները և բաժանված են ստորակետներով կամ թվանշաններով»¹ (ընդգծումը մերն է—Գ. Գ.):

Դիտության, բառարանագրության մեջ կամ հասկացողությունը չէր, ամեն ինչ պետք է լինի պարզ, որոշակի: Օրինակ՝ ինչպես կռահել, որ հաշվապահական տերմինների բառարանի

¹ Մ. Տեր-Հովակիմյան, «Համառոտ ուսու-հայերեն բառարան առևտրա-հաշվապահական տերմինների», էջ 6:

адресат բառի հասցեատեր, մուրհակատեր բացատրությունների մեջ եղած ստորակետը տրոհում է առումները, իսկ ажур բառի ամուր, արօր բառերի միջև եղած ստորակետը՝ բացատրության հոմանիշները:

Բառարանի թարգմանությունները պակասավոր են և սխալ. ինչպես сейф թարգմանված է՝ սեյֆ (պողպատյա արկղ բանկերում՝ թանկարժեք իրեր պահելու համար): Սեյֆ (անգլ. safe—անվտանգ, անվթար, ապահով, զերծ, անվտանգ) միայն արկղ չէ, այլև հրդեհից պաշտպանված սենյակ և բացի այդ՝ սեյֆը միայն քանկերում չի լինում, այլև ուրիշ հիմնարկներում: Сейф-ը պետք է թարգմանել սեյֆ, գանձապահարան, չհրկիզվող պահոց: Командировка թարգմանված է գործուղարկ, ինչու ոչ արդեն տարածված՝ գործուղում: Сдельная плата թարգմանված է՝ քստ գործնյա գնահատություն, *փոխանակ՝* գործավարձ: Терминология—բառարանություն, *փոխանակ՝* տերմինաբանություն: Товарооборот—ապրանքի շրջանառություն, *փոխանակ՝* ապրանքաշրջանառություն, նամանավանդ բառարանի հեղինակը չի խուսափում ապրանքափոխանակություն—товарообмен բառը գործածելուց: Кружка թարգմանված է՝ կրուժկա կամ կիսաշտոփ (1/10 զիգրո): Бухгалтер—հաշվապահ, տոմարակալ: Տոմարակալ, տոմարակալություն բառերը մեր այսօրվա պրակտիկայում գրեթե մոռացության տրված բառեր են: Арифмометр—քվաչափ, այնինչ պետք է թողնվեր արիֆմոմետր:

Բառարանագրական օրենքով բառի առումների բացատրությունն ավելի կոնկրետացնելու նպատակով այդ բառերը վերցնում են կապակցությունների մեջ, այսպես է վարվել նաև Տեր-Հովսեփյանը, ինչպես՝ багаж թարգմանված է բազաժ և հետո ручной багаж—ծանրոց: Պարզաբանվեց բազաժ բառի գործածությունը, իհարկե ոչ:

Ուղղագրական տեսակետից նույնպես թերի է այս աշխատությունը: Բացի տպագրական բազմաթիվ վրիպակներից, կան սխալներ, որոնք բխել են հեղինակի ունեցած ուղղագրական «սկզբունքներից»: Օտար բառերի ղուլդ բաղաձայնների նկատմամբ հայերենում վեճ է եղել, նրանք, ովքեր ուսուցանում են լեզվի տեսանկյունով են մոտեցել խնդրին, կողմնակից են եղել ղուլդ բաղաձայն գրելու՝ կոլլեկտիվ, կոմմունիստ, ատտեսատատ, իսկ ովքեր, իրավացի կերպով, այդ բառերի մայրենի լեզվի տեսանկյունով են մոտեցել, կողմնակից են եղել մեկ բաղաձայնի, ինչ-

պես՝ կոլեկտիվ, կոմունիստ, ատեստատ և այլն: Վեճը վերաբերվել է միայն բառամիջուկ եղած դույզ բաղաձայններին, իսկ բառավերջում բոլորն էլ կոդմնակից են եղել մեկ բաղաձայնի գրության: Մ. Տեր-Հովակիմյանը այնքան հետևողական է այս խնդրում, որ բառավերջում էլ ընդունում է դույզ բաղաձայնի տառադարձությունը՝ արցիսս (абцисса), պրոցեսս (процесс), դիագրամմ (диаграмма), բայց ունի նաև կուլիս (кулисса), ֆիլոգրամմ (килограмм) և այլն¹:

Օտարազգի բառերի հայերենի տառադարձման օրենքներից մեկն է, որ բառակղզի «ԻՐ» տառադարձվում է միշտ հայերեն «ա»-ով, «Գ» — «ք»-ով և «Կ, Շ» — «կ»-ով, բայց Տեր-Հովակիմյանի բառարանը շեղվում է այս կանոնից և գրում՝ րամբուր (рамбурс), րեգալիա (регалия), րեգլամենտ (регламент), րեգրեսս (регресс), րեյս (рейс), րեկվերեմտ, րեկվիզիտ, րեմարկա, րեսկոմտրո և այլն, կամ секвестр (լատ. sequestrum) տառադարձված է սեկվեստր, փոխանակ՝ սեփեստր, և ընդհակառակը, քիլո, քիլոգրամմ, տառադարձված է՝ ֆիլո, ֆիլոգրամմ, ֆիլոմետր, փոխանակ՝ կիլո, կիլոմետր և այլն²:

Մ. Տեր-Հովակիմյանի բառարանը այս տեսանկյունով կարելի է կոչել՝ Բառարան Թուտրա-հաշվապահական տերմինների ռուսերենից հայատառ ռուսերեն լեզվի:

Հայերեն լեզվի մեջ բարդ բառերի երկրորդ մասն է էական նշանակութուն ստանում, այսպես՝ երբ առում ենք զբասեղան, էականը այն սեղանն է, որի վրա դիր ենք գրում և ոչ թե այն գիրը, որ սեղանի վրա է կատարվում: Այս օրենքը նույնպես չի պահպանված Մ. Տեր-Հովակիմյանի բառարանում: Վերցնենք մի օրինակ. ԿՈՆՏՈԿՐԵՆՏ ԲԱՈՐԸ Թարգմանված է ընթացիկ հաշիվ, հաշվընթաց: Եթե այս ԿՈՆՏՈԿՐԵՆՏ բառի բացատրությունների մեջ եղած ստորակետը նշանակում է հոմանիշների տրոհում, այդ

¹ Եվրոպական մի շարք լեզուների մեջ կրկնակ բաղաձայնների գրությունը երբեմն ուրիշ նպատակի է ծառայում և երբեք երկու բաղաձայն չի կարողացվում: Կրկնակ լինելը տարբերում է միայն աչքը և ոչ ականջը, այսպես գերմ. Gruppe, Suppe, Symmetrie կարողացվում են որպես մեկ բաղաձայն ունեցող բառեր, մինչդեռ հայերեն կրկնակ զբելը, կրկնակ էլ կկարողացվի:

² Կիլո բառը հունարեն chillioi—հազար բառն է, և հայերեն պետք է տառադարձել քիլո, բայց քանի որ մեր փոխառությունը կատարվել է ռուսերենի միջոցով, հետևապես պահպանվում է կիլո գրությունը:

դեպքում հեղինակը սխալվում է, քանի որ ընթացիկ հաշիվը երբեք հոմանիշ չէ հաշվընթաց բառին: Մաթեմատիկայի մեջ, եթե արտադրիչների տեղափոխություններից չի փոխվում արտադրյալը, ապա լիզվի մեջ՝ բարդություն մասերի տեղափոխություններից փոխվում է բառի իմաստը. այսպես, միևնույն բառերից կազմված լինելով, տարբեր են փակուղի (ТУПИК), օւղեփակ (застава), սիրաբանություն—բանասիրություն, արգելատու—տնարգել, զլխակօր—կոթազուխ, ջրակաթիլ—կաթիլաջուր, բանավեճ—վիճարամ, միջազգային—ազգամիջյան, խաղաթուղթ—թղթախաղ և այլ բառերը, իսկ եթե ստորակետը բաժանում է բառի բացատրության տարբեր առումները, կամ ըստ հեղինակի ունի «կամ» նշանակությունը, այդ դեպքում նույնպես սխալվում է հեղինակը, քանի որ իտալ. *contocorrente* բառն ունի միայն ընթացիկ հաշիվ նշանակությունը¹

Առևտրա-հաշվապահական տերմինների բառարանի բոլոր բառերը, առանց սկզբնատառերի վերնադրման կամ անջատման, իրար հաջորդում են և որպես *saldo* փոխանցվում. մյուս երեսին:

Հրատարակված մասնապիտական բառարանները օժանդակում էին մի որոշակի բնագավառի բառերին ու տերմիններին ծանոթանալու, իսկ ընթերցող լայն մասսաներին բավարարելու համար ընդհանուր բառարան ունենալու պահանջը օրավուր ուժեղանում էր: Դադրաշյանի բառարանները չէին կարող բավարարել այդ պահանջները: Մենք տեսանք արդեն, որ Դադրաշյանը 1925 թ. ձեռնարկեց իր բառարանի երկրորդ հրատարակությանը, բոլոր թերթերը ողողեց հայտարարություններով, բացիկներ ուղղեց հարյուր ու մի կազմակերպությունների և անձնավորությունների, բայց ապարդյուն, նրա աշխատություններն արդեն կատարել էին իրենց արժեքավոր դերը:

Մասսայական այս պահանջը նկատի առնելով, Պետհրատը հավաքական ուժերով կազմում և հրատարակում է «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1933 թ. և երկրորդը՝ 1935 թ.:

Այս բառարանն ընդգրկում է 80,000 բառ ու արտահայ-

¹ Բառարանագրության լեզվի մասին տես՝ Գ. Դասպարյան, «Մովետահայ բառարանագրության լեզուն», Հայկական ՍՍՌ Գիտութ. Ակադեմիայի Տեղեկագիր, № 4, 1947 թ.:

տությունն ուսներենի համարուա քերականությամբ և օտարազգի դարձվածքների բառտեսարով։¹

Ռուս-հայերեն նոր բառարան կազմողները բառարանի առաջաբանում նշում են, որ նախորդ բառարանները չեն կարող բավարարել մեր այժմյան ընթերցողի պահանջները, որովհետև՝

Շնախ՝ փոխվել էր ուսներենի բառապաշարը։ Հնանալով, դործածությունից գուրս էին ընկել մի շարք բառեր և ասություններ, և հանրային քաղաքական կյանքի ու գիտության զարգացման հետևանքով ավելացել էին բաղմաթիվ նորանոր տերմիններ ու արտահայտություններ։ Մրկորդ՝ ուսներենից շատ ու շատ ավելի փոխվել, կտրելի է ասել, հեղափոխվել էր հատկապես հայերենի բառապաշարը։ Պետական հիմնարկներից վտարված լեզու լինելուց հայերենը դարձել էր պետական լեզու, որը պարտադրաբար դործ է տծվում Հայաստանի Ս. Խ. Հանրապետության պետական ապարատում ու հիմնարկներում, բանակում, դրպրոցներում ու գիտական բարձրագույն հաստատություններում և այլն։ Այստեղ արդեն անհնարին էր պահանջված բառից ու արտահայտությունից խուսափել, մեջ տալ ու անցնել։ Կյանքը հրամայաբար պահանջում էր դոնել ու դործածել նորանոր, հայերենում մինչև այժմ չհղած բառեր, տերմիններ, արտահայտություններ ու ասություններ։ Այս ճանապարհով հաղաթափոր ու հաղաթափոր բառեր էին ավելացել հայերենի հին բառապաշարի վրա, որոնք պետք է զրանցվեին և բառարանագրական մշակման ենթարկվեին»։²

Հին բառարաններից օգտվելու գծվարություններից մեկն էլ ուղղագրությունն էր։ Փոխվել էր թե՛ ուսներենի և թե՛ հայերենի ուղղագրությունը։

Ռուս-հայերեն նոր բառարանը կազմված է «Иностранные словари» ընդհանուր վերնագրի տակ լույս տեսնող բառարանների հիմունքներով և հիմնականում՝ նույն բառապաշարով։

Սոցիալիստական ուսուցչիան ուսներեն լեզվի արժեքը է՛լ ավելի բարձրացրեց, արդեն ՎՍՍՀՍ-ում է կուլտուրական լինել,

¹ Հետագայում բառարանի այս վերջին բաժինը լույս տեսավ առանձին դրքով. Ն. Տեր-Մինասյան, «Օտարազգի դարձվածքների զբաղանի բառադրքույկ» վերնագրով։

² «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», 1933 թ., առաջաբան, էջ 3։

նա չի կարող յորա զնալ առանց ռուսաց լեզուն խմանալու: Ով ուզում է լինել կրթված, նա չի կարող հաղորդակից չլինել ռուսական կուլտուրային, ռուսական գրականության երկերին» (Ա. Միկոյան):

Ռուսաց լեզվի անհրաժեշտության հետ միաժամանակ նույնքան անհրաժեշտություն էր հայերեն լեզվի բառապաշարի մի հավաքումը, որի մեջ արտացոլվում է ժողովրդի զարգացման, քաղաքակրթության աստիճանը: Նոր բառարան կազմելու թերևս ամենտրվարին և պատասխանատու գործը այս վերջին խնդրին էր: Կազմողները նշում են՝

«Մենք առաջնորդվել ենք այս սկզբունքով, որ բառարանը պետք է նպաստի ոչ միայն օտար լեզվին հմտանալուն, այլև հենց մայրենի գրական լեզուն ավելի ու ավելի յուրացնելուն և սրան, իբրև մշակույթի հզոր գործոնի, տիրապետելուն: Այս նպատակադրումով ջանացել ենք, որ «Ռուս-հայերեն նոր բառարանի» հայերենը լինի մաքուր ու միակերտ գրական լեզու: Մրա համար էլ մենք ըստ ամենայնի խոստովել ենք լեզվական ալյատարը խճողումից, գրաբարածե ասություններից ու բացատրություններից և զուտ տեղական գավառաբանությունից, մի պարագա, որ մինչև այժմ ընդհանրապես անտեսված է եղել ռուս-հայերեն ընդհանուր բառարան կազմողների կողմից»¹

Միանգամայն ճշմարիտ և իրավացի. քննադատական վերաբերմունք անցյալի ժառանգության վերաբերյալ «լեզվական ալյատարը խճողումից» խոստովելու և «մաքուր ու միակերտ գրական լեզվի» բառարան տալու նպատակադրում:

«Միաժամանակ,—շարունակում են բառարան կազմողները,—խոստովելով նկարագրական-բացատրական եղանակից ու հետևելով ռուսերեն բառի գիմաց հայերեն համապատասխան որոշակի բառ կամ տեքմին զնելու կանոնին, մենք օգտագործել ենք ձեռքի տակ եղած հին, նոր ու նորագույն գլխավոր աղբյուրները, դիմելով նաև ժողովրդական կենդանի լեզվի հաճախ չգրանցված բառամթերքին, իսկ այս բոլոր աղբյուրների անբավարար լինելու դեպքում կազմել ենք համապատասխան հայերեն նոր բառեր—սրանց թիվը հաղարների է հասնում—զեկավարվելով իմաստի

¹ «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», առաջադան, էջ 5:

ճշտութեան և բառի սեղմութեան ու բարենկնչութեան նկատառումներով»¹

Զափազանց խելամիտ տողեր, սակայն ռրքան ճիշտ է կիրառված, այս է էտեան խնդիրը: Երբ ծանոթանում ենք այս բառարանին, թեկուզ հարևանցի, անմիջապես աչքին ընկնում «բարենկնչութե» նոր բառերը: Յովոք պետք է նշենք, որ այդ «հազարների հասնող» նոր բառերը որևէ նշանով չեն կրել կազմողների սեփականութեան կնիքը: Այդ նոր բառերից են՝ կրկնական (линейка), տեղաշարժ (локомотив), ատոմային (микрофон), անապայիչ (антенна), թխամեքենա (инкубатор), երկարական (дрог), օծակաշիկներ (смазные сапоги), օծելուիկ (помазанница), փայտե բահ (деревянная лопата), նվազալի (сыгранность), ծախամուտ (подхалим) և նման հազարներ:

Բառարան կազմելն, ինչպես ասել ենք, տեխնիկական գործ է, այլ ստեղծագործական աշխատանք, ինչպես մյուս գիտական աշխատանքները: Բառարան կազմելիս հաճախ մի բառի թարգմանութեան համապատասխան բառ գտնելու համար անհրաժեշտ է լինում օրեր մտածել, պրպտումներ կատարել: Պրոֆ. Մ. Արեղյանը պատմում էր, թե ինչպես ինքք, պրոֆ. Ստ. Մալխասյանցը և Տ. Հովհաննիսյանը «Առձեռն իրավաբանական բառարան»-ը կազմելու ժամանակ երկար մտածել ու պրպտումներ են կատարել ուսուներեն срок բառը հայացնելու ուղղութեամբ: Առաջարկութեան է եղել թարգմանել կետիկ (Տ. Հովհաննիսյան, հետագայում նաև՝ Ստ. Մալխասյանց), ժամանակակետ (Մ. Արեղյան), բայց հետագայում գործածական և ընդունելի է դառնը ժամկետ ձևը, այսպես և շատ ու շատ բառերի նկատմամբ:

Ռուս-հայերեն նոր բառարան կազմողներին վերագրած բառերից մի մասը կարող է իրենց կազմածը չլինել իհարկե, բայց այդ հանգամանքը պատասխանատվութեանից չի ազատում նրանց: Բառարան կազմելու ժամանակ անհրաժեշտ է ճաշակ ունենալ՝ և՛ ունեցած և՛ ժողովրդի մեջ եղած բառերից ընտրութեան կատարելու և նոր բառեր կազմելու համար:

Ստ. Մալխասյանցը Գլխոն Լուսինյանի «Ֆրանս-հայերեն նոր բառարան»-ի մասին գրած քննադատութեան մեջ ասում է՝ «Դժվար թե ճաշակ ունեցող հայ մարդը կարողանա հաշտվել՝ պարանաչումանի — débosser, արգելաբաժիլ — forpai-

¹ «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», առաջաբան, էջ 5-6:

ser, լրադրամ—appoint, վիճկեստրախույս—échappé de Bicêtre, աղեմամնարտավարություն—Entéremiase, աղեծփամադարտաքափություն—Eutérepiplophalocèle և այլ այս տեսակ նոր բառերի հետ, և դժվար թե սրանք երբևիցե իսկապես բառ դառնան։ Դրանք ծնած օրից մեռած են և այս բառարանից դուրս կյանքի և գրականության մեջ գործածություն չեն ունենում։¹

Ռուս-հայերեն նոր բառարանն կազմողների խոստովանությամբ, իրենք հետ չեն մնում բառանորինման ասպարեզում իրենց նախորդ՝ հայտնի բառանորինիչ Գ. Լուսինյանից։ Ռուս-հայերեն բառարանի նորահնար բառերի մի մասը իգականացված է «ուհի» մասնիկով, անկախ նրանից, բառը գոյական է թե ածական և օրեկտը կենդանի է թե մեռած, ինչպես՝ բզկուկի (карлица), խցամտեհմուկի (пробочница), հղկորդուկի (шлифовальщица), ծալչուկի (фальцовщица), գեներալուկի (генеральша), գրուկի (сердоболка), զիշատչուկի (хищница), զիշերտեածուկի (сочнамбулистка), արագուկի (аистиха), գրավատվուկի (залогодательница), գրորդուկի (литераторша), երեսպաշտուկի (лицемерка), երգեհոնկեհարուկի (шарманщица), գրտեակչուկի (кательщица), երևակայորդուկի (фантазерка)։ Նոր բառարանում հանդիպում ենք նաև բառերի հետևյալ բառաշարքին՝ մասկվուկի, մոսկովուկի (москвичка), կիևուկի (киевлянка), հռոմուկի (римлянка), բեռլինուկի (берлинка) բառերի, որոնք չեն պատահում հայերեն գրական լեզվի մեջ։ Այս «ուհի»-ամուլությունը այնքան առաջ է դնացել, որ կազմվել է նաև այս բառարանի «պարզերից» մեկը՝ մեռելուկի (покойница) բառը։

Արհեստականորեն կազմված բառերի մեծ մասը բառարանային սահմաններից դուրս չեն գալիս, այնպես որ, այս բառերից մեծ մասը չեն և չէին կարող մերվել մեր գրական լեզվին։ Նույնն է նաև մյուս ժողովուրդների մոտ։ Այսպես՝ Դալը առաջարկում էր кокетка բառի փոխարեն գործածել՝ миловидница, красовитка, жеманница, хорошуха, казотка կամ пурист-ի փոխարեն чистяк և այլն, սակայն ուսուներեն լեզվի մեջ գործածական մնացին միայն кокетка, пурист բառերը։

Լեզուն հարստանում է ածանցավոր և բարդ բառեր կազմելով, բայց այդ բարդություններն ու ածանցումները պետք է

¹ Մուրճ, 1901 թ., № 1, էջ 209.

կազմել այնպես, որ արտահայտի ճիշտ իմաստը և լինի ճաշակով, այսպես չեն կարող տարածվել ու մտասրահանացվել և ընդհակառակը՝ բառարանի ու առօրյա խոսակցական լեզվի մեջ կառաջանա մի մեծ բացաս:

Գ. Լուսինյանի բառարանում հանդիպում ենք երկարաշունչ բարդությունների, ինչպես՝ ջրածնալեղակայություն (Hydrindique), ակարանաջրգոգություն (Hydroarion), և այլն: Ռուս-հայերեն նոր բառարանը հետևում է այս սխալ պրակտիկային և կադմում՝ օդաչվագիտություն (авиатика), անապատաբան (де-сертная ложка), խաղախաշախություն (шахер-махерство), գրակարգացուի, հաշվատուգչուի (начетчица) և այլն, բայց, որ անշնորհքության հետ միասին, իրենց երկարությունն էլ պահում է կորստյան պատճառ:

Երկկնդվյալ բառարանները չափաք է ծանրաբեռնել հոմանիշների շարանով: Հոմանիշների շարան ստեղծելու սխալ սկզբունքը «Ռուս-հայերեն նոր բառարան»-ի հեղինակները նույնպես ժառանգել են իրենց օգտագործած Գ. Լուսինյանի բառարանից:

Հարեանցի կերպով թերթնք այս բառարանը և կհանդիպենք споровка բառի դեմ՝ 10 թարգմանական բառի, раздавливание բառի դեմ՝ 10 բառ, совокупление-ի դեմ՝ 11 բառ, сокращение-ի դեմ՝ 13 բառ, уничтожение-ի դեմ՝ 13 բառ, իսկ трескание-ի դեմ կարդում ենք՝ ճթթոց, ճթթալը, չիկոց, չիկալը, թրիկոց, թրիկալը, շրիկոց, շրիկալը, տրաքոց, տրաքվելը, ճայթյուն, ճայթիլը, ճարճատյուն, ճարճատելը, ընդամենը 14 բառ և այսպես շատ բառ-հոդվածների մեջ:

Ռուս-հայերեն նոր բառարան կազմողները «բառարանից օգտվողներին ընտրություն անելու լայն հնարավորություն տալու համար հոմանիշներ բերելիս» նույնպես պետք է ըննադատական մոտեցում հանդես բերեին, հմտորեն օգտագործեին անցյալի ժառանգությունը և ավելի խստապահանջ լինեին իրենց նկատմամբ և չստեղծեին հոմանիշների շարան: Հոմանիշների բազմազանությունը երբեք օգուտ չեն տալիս թարգմանիչներին, ընդհակառակը, ավելի ու ավելի դժվարացնում են գործը:

Նոր բառարան կազմողները բառերի առումները բացատրելու համար շատ դեպքերում դիմում են կապակցությունների փոխառված զործ է, բայց կազմողներին արդեն

հայտնի է, թե որքան ամոթալի է, որ дом բառի տակ բերված են մի քանի առումներ, մինչև իսկ՝ дом вдовий և дом терпимости և չունեն дом отдыха, дом крестьянина կապակցությունները: Ընդհանրապես բացատրություն համար վերցված կապակցությունները պետք է լինեն ժամանակակից, տիպիկ և բնորոշ:

Օտար բառերի օգտագործման վերաբերյալ, բառարանի առաջաքանից դատելով, կազմողները շատ ճիշտ տեսակետի վրա են կանգնած, գրելով «Բաղաձայնությունն ստացած երոպական բառերը հայերենում պահել ենք ընդհանրապես: Սրանց գուգահեռ հաճախ գրել ենք հայերեն բառեր էլ խիստ ընտրությամբ»¹:

Մենք նույնպես կողմնակից ենք, որ քաղաքացիությունն ստացած օտար բառերը պետք է նույնությամբ էլ պահել, քանի որ այսօր շատ ավելի հասկանալի է ազդեցիկ, տրամվայ, ավտոմոբիլ, տանկ բառերը, քան հուգարկաթյուն, հիբտրաֆարշ, ինֆնաշարժ, սոդաբերդ բառերը, բայց իհարկե չպետք է չափաչանկ այս տեսակետը:

«Եվ միշտ ավելի լավ է չունեցած բառերը փոխ առնել,— գրում է Հ. Թումանյանը,— քան ճգնել անպատճառ ստեղծել կամ թարգմանել ու ֆրակը շինել պոչազգեստ, կոտլետը — կոպիկներ կամ ռահաթլոխումը — հանգստապատան...»²:

Բառարանի բացատրությունները գրելու լավագույն ձևն է, որ բացատրվող բառի ամենամոտ նշանակությունները գրվեն առաջ և որքան բառից հեռանա, այնքան բացատրությունն ավելի երկրորդական, երրորդական ու վերջապես պատկերավոր և փոխաբերական նշանակություն ստանա: Այս սկզբունքը ճիշտ չի պահպանված «Ռուս-հայերեն նոր բառարանում», օրինակ՝ трёхколёсный բառը թարգմանված է եռանիվ, երեքանիվ: Այստեղից եզրակացնում ենք, որ «անիվ» բառը ավելի առաջնություն է ստացել «ակ» բառի նկատմամբ, բայց трёхколёсный велосипед կապակցությունն բացատրության մեջ հակառակը՝ երեք անիվների հեծանիվ, եռանիվ հեծանիվ, իսկ колесо բառի տակ բառարանին չկա ակ բացատրություն:

Ռուս-հայերեն նոր բառարանի բացատրությունները խը-

¹ «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», առաջաքան, էջ 6:

² Թումանյան, «Թումանյանը քննադատ», էջ 389:

ճողված կերպով է արված, օրինակ разводка բառի մի առումը թարգմանված է ամուսնուց բաժանված կին, մարդաթող (կին)։ Այստեղ միանգամայն ավելորդ է փակագծված կին բառը, քանի որ մեզ մոտ մարդ հասկացվում է մարդ (человек) և ամուսին (супруг), որի համար ունենք մարդու տալ, մարդու գնալ կապակցությունները։ Նույն բառարանում человек բառի տակ դրված է՝ 1. այր, տղամարդ, մարդ. 2. ամուսին, էրիկ, և «մարդն ու կնիկը մի ծառի պտուղ են» կապակցությունը։ Մարդաթող տղամարդ չէր հասկացվի, ինչպես և սխալ կլիներ կապմեկ կնաթող կին։

Այս բառարանի քննադատները իրավացի կերպով նշել են, որ բառարանից բացակայում են՝ конструктор, гидростанция, кинофикация, кинофильм, диспетчер, ленинец, МЮД և այսօրինակ շատ գործածական բառեր, և սխալվում են, պահանջելով, որ բառարանի մեջ մտցվեն տեխնիկական բնույթ կրող բառեր։

Ռուս-հայերեն նոր բառարանը հարուստ է բաղաձայնի նորարանություններով։ Նախորդների համեմատությամբ ունի ավելի պարզ, մասսաներին ավելի հասկանալի ձև։

Բառարանները պատկանում են լեզվաբանական աշխատությունների այն խմբին, որոնք ավելի հաճախակի են պահանջ դրում նորոգման, վերամշակման, հավելման։ Այս խնդիրը հատկապես զգալի է դառնում հայերեն լեզվի համար, որ օր-օրի վրա թևակոխում է դարգացման նորանոր բարձունքներ և այդ դարգացումն արտահայտելու համար կադմում է ու փոխառնում հազարավոր բառեր և կամ հնուց հայտնի բառերին տալիս նոր իմաստավորում։

Մեզ մոտ մի վատ սովորություն կա։ Եղած բառարանները վերահրատարակում են մի քանի բառի փոփոխմամբ, շատ դեպքում ազավաղումներով և կոչում հրատարակչի անունով։ Այդպես չէ ուրիշ ժողովուրդների մոտ. տասնյակ անգամ վերահրատարակվում է այս կամ այն բառարանը, կատարում են լրացումներ, բայց դարձյալ կրում է հեղինակի անունը։ Որպես լավագույն օրինակ կարող է ծառայել Դալի բառարանի, ուստիական բառարանադրության նշանավոր հուշարձանի երբորդ հրատարակությունը։ Այս հրատարակությունը խմբագրել և լրացրել է Լենինգրադի համալսարանի պրոֆեսոր, լեզվաբան Ի. Բոդոլեն դե Կուրտենեն, որը ոչ միայն ուղղել է մի շարք ոճա-

կան և քերականական սխալներ, այլև ավելացրել է շուրջ 16000 նոր բառ և առում: քանդել է մի քանի «բներ», նկատելի կերպով նոխացրել է քերականական և ստուգաբանական ցուցմունքները, բայց թողել է միայն ու միայն Վ. Ի. Դալի անունը:

Հայրենական Պատերազմի օրերին ռուս-հայերեն բառարանները է՛լ ավելի արժեքավոր դարձան: Այդ շրջանում առասպելան գրականության մեջ լույս տեսան մի քանի բառարաններ, ինքնուսույցներ և զրուցատրություններ, որոնց նպատակն էր սովորեցնել մեր բարեկամների և մեր թշնամիների լեզուները: Առաջնահերթ կերպով զգացվում էր ռազմական բառարանի պահանջ:

1925 թ. լույս տեսած Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը» որքան էլ հաջող լիներ, չէր կարող բավարարել մեր ժամանակի պահանջները: Ռազմական կյանքում և տեխնիկայում այնպիսի փոփոխություններ էին առաջացել, որ պահանջ էր զգացվում ռազմական նոր բառարան ունենալու: Այս պահանջը ավելի քան հասունացավ Հայրենական Պատերազմի հենց առաջին օրերին, ՏՀՕՊ-ի, ինքնապաշտպանության խմբակների և ռազմական այլ անհրաժեշտ ձեռնարկումների հետ:

Պետհրատը «Հայ կարմիրբանակայիններին օժանդակելու» համար 1941 թ. պրոֆ. ղոկատոր Ար. Ղարիբյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ և խմբագրությամբ լույս է ընծայում «Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան»¹ շուրջ 6.000 բառապաշարով:

Համառոտ ռազմական բառարանի առաջաբանում կարդում ենք.

«Համառոտ բառարանը» գիտական նպատակներ չի հետապնդում: Սկզբունք ունենալով հասկանալիությունը և շտապ օգնությունը, բառարանում ղեկավարված են առանձին անհրաժեշտություններ կայացնող բառերը: Ըստ հնարավորին բացատրությունները տրված են մասսայորին, ծանոթ և ընդունված բառերով: Այդ նույն սկզբունքից ելնելով՝ որոշ ղեկավարում թեթևակի խախտված են բառարանագրական և կամ, նույնիսկ, գրական լեզվի ընդունված նորմա-

¹ Այս բառարանը կազմելու աշխատանքներին մասնակցել է նաև տղե-
գիս ղրողը, տալով Մ—Ղ տառերի բառերը:

ները, որ ընթացիկ ֆլախում բառարանին ու բառարանագիտութեանը և ոչ էլ գրական լեզվին: Բառարանը կազմելիս օգտագործվել է պրոֆ. Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը», հիշյալ բառարանից տարբերվող բառերը հավաքել ու թարգմանել է Պ. Աթաբեկյանը:¹

Ճիշտ նպատակագրում: Ընդհանրապես, նոր բառարան կազմողները եղած այդ կարգի բառարաններից լավագույնը հիմք են ընդունում, դուրս նետում կյանքում չընդունված տերմինները, փոխարինելով նորերով, ավելացնում նոր բառեր ու առումներ, շտկում տեխնիկական բնույթի անհարթությունները և այդպիսով ստանում նոր բառարան: Բայց խնդիրը միայն ճիշտ նպատակադրումը չէ, այլ կատարումը: Կարևորն այն է, թե արդյոք կարողացել է նոր բառարանը ընդգրկել ռազմական գիտելիքների բառապաշարի անհրաժեշտ միևմուտը, թե ոչ:

Ամենից առաջ՝ բառարանի ռուսական բաժնի, բառացանկի ընտրության համար ճիշտ չէ եղել հիմք ընդունել պրոֆ. Մ. Արեղյանի բառարանը: Այդ աշխատությունը կարող էր մեծապես օժանդակել բառարանի թարգմանական կողմին, պետք է հիմք ընդունվեր 1940, 1941 թվականների կազմած ռուս-գերմաներեն, ռուս-ֆրանսերեն, ռուս-առնգերեն ռազմական բառարանները դարձյալ նորապույն ռազմական բառերի հավելումով և թերևս այդ է պատճառը, որ բառարանում պակասում են авиа-носец, авиапарк, аврал, алидада, амнистия և այլ բառեր:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարանը», կազմված լինելով շատապես մի քանի մարդկանց ձեռքով, չունի հետևողական, միասնական սկզբունք, օրինակ՝ որոշ տառերով գրվող բառերի բացատրության տարբեր առումները իրարից չեն բացորոշված, ինչպես՝ «арматура—արմատուրա, սպառազենք, զինազգեստ», артиллерия—հրետանի, հրետազոր, արտիլերիա» և այլն, իսկ բացորոշումը շատ կարևոր է, որպեսզի հրետանին հրետազորի փոխարեն չգործածվի:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան»-ում կապակցությունները որոշ դեպքերում տրված է հիմնական բառի տակ և երբեմն առանձին, ինչպես՝ «двухмоторный-ый бомбар-

¹ Ա. Դարիբյան, «Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան», առաջարան, էջ 3:

дировщик, —ый самолёт—երկամտորային, երկմտոր, —սմբակածիչ, —իմքնաթիռ», բայց այլ տեղերում որպես տառնձին բառեր՝ «конный—հեծյալ, միավոր, конный отряд—հեծյալ ջոկատ, конный разведчик—միավոր, հեծյալ հետախույզ, конный строй—հեծյալ շարք, конная армия—հեծյալ բանակ, конная артиллерия—հեծյալ հրետանի, конная часть—հեծյալ զորամաս» և այլն:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան»-ում չէր պահպանված այբբենական դասավորություն ճշտությունը, ոչ միայն տառնձին բառեր, ինչպես ячмен.-ը ընկել է ящичная բառից հետո, այլև ամբողջ բառախմբեր խառնված են, ինչպես՝ 50-րդ էջում գրված է «горизонт,—орудия—հորիզոն հրանքի,—դենքի» բառից հետո գրված է «горючее—վառելանյութ» և այլն, իսկ 53-րդ էջում՝ «гусеничный трактор—տրակտոր» բառից հետո նորից՝ «горизонтальный, горловина» և այլն:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարանը», բնականաբար, չէր կարող ընդգրկել ռազմական գործին վերաբերող բոլոր բառերը, բայց տեսնենք թե ժամանակակից նույնաբանությամբ բառարանների համեմատությամբ ինչպիսի՞ բառեր է հապավել կամ ավելացրել: Ռազմական համառոտ բառարանից բացակայում է хлорацетофенон, подпорка, подпора (հենակ, նեցուկ) և նման բառեր և, ընդհակառակը, կրկնակի անգամ է գրված մի շարք բառեր ու կապակցություններ՝ «аллюр сокращенный—կրճատված քելք» (էջ 8), «сокращенный аллюр—կրճատած, պակսեցրած քելք» (էջ 252), «атака лобовая—գրոհ ճակատային, ճակատագրոհ» (էջ 11), «лобовая атака—ճակատային գրոհ» (էջ 117), «перевес численный—թվական գերակշռություն» (էջ 176), «численный перевес—թվական գերակշռություն» (էջ 302), նույնիսկ երբեմն միևնույն շարադասությամբ, ինչպես «шагом марш (հրամ.) քայլով մարշ» (էջ 120 և 303): Մթթե նման բառարանի համար «охра, пробка, жестянка» ավելի կարևոր էին, քան морская пехота, пропаганда, блиндаж բառերը:

Մեր առաջադրած նպատակներից շատ հեռու կտանիր բառարանի մանրադնին քննությունը, ուստի անցնենք Հայրենական Պատերազմի օրերին լույս տեսած հաջորդ՝ «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան»-ի քննությունը:

Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանը նորություն չէր մեր գրականության մեջ: Մեկ և կես դար առաջ կազմած Գ. Սա-

քաֆյանի, հետագայում Պոպովի, Էմինի, Ն. Մառի¹ և ուրիշների բառարանները հիմնականում ծառայում էին «վասն համբալաց» դպրոցականներին ուսուցնել լեզուն սովորեցնելու գործին:

Մինչ «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան»-ի քննությանն անցնելը, մի քանի խոսքով կանգ առնենք նախորդ մի երկու սերիչ, լիովին դպրոցական այլ բառարանների վրա:

1895 թ. Ալեքսանդրով (Լենինական), Սանոյանի տպարանում, տպագրվում և հրատարակվում է Յ(ովհաննես) Ա(րապա-ճյանի) «Ծոցի ուսուցանից-հայերեն բառարանը»: Այս բառարանի նպատակն է օժանդակել մեր դպրոցականներին՝ ուսուցնել լեզուն սովորելու:

Արապաճյանի բառարանը առանձին հաջողություն չունեցավ և լայն տարածում չգտավ: Որպես դպրոցական բառարան, մեր իրականության մեջ ավելի մեծ հաջողություն ունեցավ Հարություն Թումանյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը»: Այս բառարանն այնպես է կազմված, որ նա կարող է ծառայել միանգամայն իբրև ձեռնարկ ուսուցնել սովորելու ամեն մի հասակի համար, որովհետև հարգելի աշխատավորը (Հ. Թումանյանը — Գ. Գ.) բացի շեշտերից ուսուցնել բառերի վրա, կցել է աշխատությանը և ամենաէական ճերականական կանոնները՝ բառերի հոլովման և քայերի խոնարհման վերաբերյալ: Այնպես որ ուսուցնել ըլրորովին չիմացող մեկը՝ ուսուցնել ալբանացիները սովորելով՝ կարող է վերցնել այդ բառարանը և ինքն իրան ուսուցնել սովորել, իսկ քիչ իմացողը կարող է առաջանալ այդ լեզվի մեջը:² Թումանյանի բառարանը հաջող է, երբ նկատի ենք առնում հոգևոր և ծխական դպրոցների պահանջը, որովհետև լեցուն էր «агнец божий, ангел, антидор, апостол» և նման բառերով:

Հ. Թումանյանը զգալի վերամշակութիւնով իր «Ռուս-հայերեն բառարանը» վերահրատարակել է 1913 թ. ու միաժամանակ կազմել «Հայերեն-ուսուցնել դպրոցական բառարան» (1910 թ.), որը միանգամայն նորություն էր մեր դրականության մեջ, եթե հաշվի չառնենք Սարաֆյանի և Էմինի նույնաբանութեան բառարանները, որոնք կազմված էին գրաբար լեզվի օգնութեամբ:

Թումանյանի, իր ժամանակի համար հաջողված, բառարան-

¹ Ն. Յ. Մառն իր ուսանողների համար կազմել և հրատարակել է «Հայ-ուսուցնել բառարան», որի մասին տես Գ. Գալստյան, «Մառը բառարանագիր», Լեզվի Ինստիտուտի Գիտ. աշխ. ժողովածու, № 1:

² Գ. Նիկողոսյան, «Հովիվ», № 44, 1907 թ.:

ները չէին կարող օգտակար լինել սովետական երկրի դպրոցականների համար:

1933 թ. Բաքվում Ա. Ս. Լոգինովը հայկական դպրոցների 6-րդ, 7-րդ դասարանների համար հրատարակում է շատ նեղ սահմաններ հետապնդող «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան»-ներ¹:

Բացը մնում էր էլի բաց:

Այս բացը լրացնելու համար Պետհրատը 1934 թ. հրատարակում է «Ռուս-հայերեն համառոտ բառարանը» շուրջ 10,000 բառով, իսկ ավելի ուշ, Հայրենական Պատերազմի օրերին «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանը» 12,000 բառապաշարով «ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցի համար»:

Ողջունելի աշխատանք, սակայն տեսնենք բառարանագրական լինչ արժեք է ներկայացնում իրենից դպրոցական այս նոր բառարանը: Նախ նշենք, որ «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանի» ճակատին գրված է Մ. Կարաքեշիշյան և Ա. Սարատիկյան, իսկ հաջորդ էջում՝ «հայերեն մասի թարգմանիչ՝ Գ. Պարիս»,² խմբագիր՝ Բ. Մարտիրոսյան, կոնսուլտանտ՝ լեզվաբանական գիտությունների թեկնածու՝ Ռ. Մելքումյան»:

Երկրեզվյան, տվյալ դեպքում ուսերեն և այն էլ դպրոցական բառարան կազմելու հիմնական աշխատանքը թարգմանական բաժինն է, ուր նկատվելու է հեղինակի ստեղծագործական աշխատանքը, մինչդեռ առաջին՝ ուսական բաժինը մեծ մասամբ ժամանակակից նույնաբնույթ բառարաններից զգուշունթյամբ արտագրելու գործ է, այս իսկ պատճառով, ամենայն իրավունքով այս բառարանի հեղինակը պետք է համարվեր հայերեն մասի թարգմանիչը, քան սոսկ բառացանկ կազմողները: Բառարանային գրականություն մեջ առաջին անգամի ենք հանդիպում այսպիսի տարօրինակ երևույթի: Պարզվում է, որ մեզնից յուրաքանչյուրը հայերենի որևէ բառարանից կարող է արտագրել հայերենի բառաշարքը և չինարեն, յակուտերեն, ուղուուրերեն և այլ լեզուների տեղյակ անձնավորությունների:

¹ 6-րդ դասարանի համար կազմած «Ռուս-հայկական բառարանը» Լոգինովը կազմել է Հյուսիսին Զադեի (Լեբեդև) հետ, իսկ 7-րդ դասարանի համար կազմածը՝ Ն. Ս. Պլեշնևովի հետ:

² Պետհրատի 1942 թվի № 8 տեղեկանքից պարզվում է, որ բառարանի հայերեն մասը կազմել է ընկ. Վարդան Փոթեյանը, իսկ Գ. Պարիսը թարգմանել է միայն Ֆրագետուգիան:

Թարգմանել տալ ու հեղինակ դառնալ հայերեն-չինարեն, հայերեն-յակուտերեն, հայերեն-ուղմուրդերեն և այլ բառարանների: Բառարանագրի հեղինակութուն շահելու յուրօրինակ միջոց է սա, թե՛ հրատարակիչների միամտության արդյունք:

Ամեն մի բառարան պետք է արտահայտի յուր ժամանակաշրջանը, պետք է ընդգրկի ժամանակի այն բառապաշարը, որին դպրոցականները կարող են հանդիպել դասագրքերում ու լրագրերում:

Վերջին երեսնամյակում լույս տեսած դպրոցական երեք բառարանների (Թումանյան 1913 թ., Կարաքեշիշյանի և մյուսների 1934 թ. և 1941 թ.) բառապաշարը եթե համեմատենք, հետևյալ պատկերը կստացվի.—

Թուո-հայերեն բառարան	A տառի թանկ ծածկած բառերը	Գ ո Ր Ժ Է ա ծ վ ե լ									
		Երեք անգամ		Երկու անգամ						Մեկ անգամ	
				Թում. 1934		Թում. 1941		1934		1941	
		բառ	տողոս	բառ	տողոս	բառ	տողոս	բառ	տողոս	բառ	տողոս
Թումանյան	200	76	38,0	16	8,0	28	14,0	—	—	80	40,0
Կարաքեշիշյան 1934 թ.	194	76	39,2	16	8,3	—	—	47	24,2	55	28,3
Կարաքեշիշյան 1941 թ.	209	76	36,3	—	—	28	13,4	47	22,6	58	27,7
Ընդամենը	360	76	21,1	—	—	91	25,3	—	—	193	53,6

Այս համեմատական աղյուսակը ցույց է տալիս, որ գրեթե նույնաթույթ բառարանները միասին «A» տառի տակ զործ են ածել 360 ռուսերեն բառ, որից երեք անգամ 76 բառ, որ կազմում է բառաքանակի 21, 1 տոկոսը, երկուական անգամ՝ 91 բառ կամ 25,3 տոկոսը և մեկական անգամ՝ 193 բառ կամ՝ 53,6 տոկոսը:

Աղյուսակից պարզ կերպով երևում է նաև, որ յուրաքանչյուր առանձնակում բառարանների բառապաշարը 40—50 տոկոսով փոխվել է, որից 25—30 տոկոսը եղել է միանգամայն նո-

թություն: Թումանյանի բառարանի азартная игра, алтарь, амвон (բեմ, ամբոն), аминь (ամեն) антипасха (կրկնազատիկ), аэролит (օդաքար) բառերը իրենց տեղը դիջել են 1934 թ. բառարանի аренда, афиша, апельсин բառերին, իսկ վերջիններս էլ՝ 1942 թ. авиабаза, авианосец, авиационный, автобус, атеизм, атеист բառերին:

Նոր ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանը նախորդ երկու բառարանների համեմատությամբ 58 բառ ավելի ունի, բայց այնուամենայնիվ պակասավոր է: Բառարանը լույս է տեսել Հայրենական Պատերազմի օրերին, ստորագրվել է տպագրության համար 1942 թ. հուլիսի 4-ին, բայց երբեք չի արտացոլում այդ օրերի մարտական կյանքը, ընդհակառակը՝ բառարանը հետու է տանում պատերազմից, աշխատում է աշակերտությանը սովորեցնել «ձմեռուկ», «գրաֆին», «բազար», «տուսուր», «ասոր-տիմենտ» և նման բառերը: Բառացանկ կազմողները բարձր են համարել աշակերտությանը սովորեցնել ЭГОИЗМ, ЭГОИСТ, բայց խուսափել են альтруизм, альтруист բառերից, գերադասել են ժանոթացնել брак—բոլսնությունը, вино, նույնիսկ виноградное вино, քան бомбоубежище, кросс, трофей, блиндаж բառերին:

Աշխատության առաջարանում գրված է՝ «բառարանում բերված են նաև ամենադործածական հապաված բարդ բառերը»: Ճիշտ նպատակադրում, բայց իրականում այդպես չէ: Բառարանում մոռացության են տրված ДЗОТ, ДОТ, МОПР, МЮД հապավումները, մինչդեռ պահպանվել է ЗАГС-ը:

Բառացանկ կազմողները բառարանից դուրս են թողել Հայրենական Պատերազմի օրերին շատ գործածական налет, автоматчик, минометчик, боеприпас, контратака, оккупант, подразделение, бандит, фашист և նման բառերը:

Уличный բառի տակ տրված է уличное движение, մինչդեռ անտեսված է ավելի այժմեականը՝ «уличный бой—փողոցամարտ, փողոցային կռիվներ» կապակցությունը:

Клин—սեպ բառի տակ տրված է загнать клин в бревно—սեպ խփել գերանի մեջ՝ կապակցությունը. նախ՝ այս օրինակը սխալ է, որովհետև դպրոցականին պետք է ուսուցել, որ սեպ հարկավոր է խփել վառելափայտի մեջ և ոչ գերանի, որը շինանյութ է, և երկրորդ՝ միջին չէր կարելի լրագրերից վերցնել «отрубили вражеский клин—կտրեցինք թշնամու առաջացրած սեպը»

ժամանակի ամենատկորական կապակցությունը, թե՛ ըստ բառարանի դա «կուստարդչինա» կղաղնար: Բառացանկ կազմողները ավելի գերադասել են երկուական անգամ գրել млечный путь, педагогический совет և ոչ մի անգամ այնպիսի հազվագյուտ և քիչ գործածական կապակցություններ, ինչպես՝ отечественная война, химическая тревога և այլն:

Բառարանի բառացանկը շատ անսկզբունք կերպով է ընտրած բառացանկում կա գեոլոգիա, չկա բիոլոգիա, կա Սիրիք չկա Ուրալ, Կուրամ, Դոմբաու, Կուզրաու. բոլոր ժողովրդատների անունները գրված է լրիվ ձևով, որ բառարանում բռնում է հինգ սյունակ, մինչդեռ ժողովրդները տրված է միայն հազավված ձևով: Բառացանկում գրված է Азербайджанская Советская Социалистическая Республика—Ադրբեջանական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա, հայկականը՝ Армянская ССР, իսկ բելառուսականը՝ БССР, ընդարձակը փակագծված:

Тбилиси բառի բացատրությանից առաջ փակագծում տրված է նախկին անունը (Тифлис), իսկ նույնը չի կատարված Երևան բառի բացատրության մեջ:

Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան կազմողները եթե նպատակ էին դնում նպաստելու ուսուսց լեզուն սովորեցնելու գործին, ապա դա չէր նշանակում, թե պետք է աղավաղելն հայերենը: Հայերեն գրական լեզուն պետք է հանդիսանար թարգմանական մասի առողջը և, եթե այս սկզբունքով մոտենային, երբեք ուսսական ведро, кушетка, бокал, самовар բառերի բացատրության մեջ առաջնությունը չէր տրվի վեդրո, կուշետկա, բոկալ, սամավար և այլ հայատառ ուսսական բառերին: Դպրոցական այս նոր բառարանի թարգմանական մասը թարգմանություն չէ, այլ հայերեն գրերով ուսսերեն լեզվի տառադարձություն: Երևի հեղինակները նպատակ են դրել բացատրության առաջին բառերով հայ աշակերտությանը վարժեցնել ուսսերենի ուղղախոսությանը: Բառարանի հեղինակները երևի գիտեն, որ ուսսական чайник բառը հայերեն քեյաման բառով պետք է թարգմանել և ոչ քեյմիկ, որ թերևս գործ են ածում միայն հայերեն գրական լեզվին անտեղյակ հայերը:

Այսօրինակ վիճակն ավելի ակնբախ է կապակցությունների թարգմանության ժամանակ: Դպրոցական բառարանի հեղինակները ճիշտ են վարվել, գրելով. «Կազմողներն աշխատել են ֆրազեոլոգիա տալ այն դեպքում, երբ դա կօգնի բացահայտելու բա-

որ նշանակութիւնը: Այս շատ լավ է, բայց սխալ է, երբ գրում են. «Ֆերագների հայերեն թարգմանութեան մեջ ըստ հնարավորին պահպանված է ուսանողների շարադասութիւնը. այդ արված է նրա համար, որ հեշտ լինի դտնել ուսանողներին համարժեք հայերեն բառը»: Այս տեսակետը շատ վտանգավոր է: Բառարանից օգտվող դպրոցականը առաջաբանը չի կարդում և նա սովորելու է ցուցակագրի գույքը—описать имущество, վարձատրել աշխատանքը—оплатить работу, շոշափելով Գրիգորիի գտալ դասն բնակը—ошупью Григорий нашёл дверную скобку (Шлх.) ոչ հայերեն արտահայտութիւնները:

Այս բառարանի նպատակն է օգնել միջնակարգ դպրոցի աշակերտութեանը հասկանալու և թարգմանելու ուսուսկան դեղարվեստական գրականութիւնը: Այժմ նայենք, թե որ չափով է ծառայում իր նպատակին: Վերջինք մի նմուշ Մաքսիմ Գորկու «Մայր»-ը գրվածքից՝ «Однажды Власову остановил на улице трактирщик Бегунцев, благообразный старичок, всегда носивший черную шелковую косынку на красной дряблой шее, а на груди толстый плюшевый жилет лилового цвета».¹

Այս միտքը հնարավոր չէ թարգմանել, բառարանի մեջ չգտնելով трактирщик, благообразный, старичок, косынка, жилет բառերը:

Հայրենական Պատերազմի օրերին լույս տեսած թե՛ ռազմական և թե՛ դպրոցական ուսու-հայերեն բառարանները չեն ընդգրկել նույնիսկ այդ բառարանները կազմելիս արդեն քաղաքացիութիւն ստացած մեր օրերի նոր բառապաշարը, որը պակաս թիվ չի կազմում հայերեն լեզվի մեջ: Այսօր, երբ մենք ուշի ուշով հետևում ենք մեր գրականութեանը, դրեթե ամեն օր հանդիպում ենք նորանոր բառերի, սրունցից մեծ մասը կազմվել է ուսական լեզվի ազդեցութեան տակ:

Հայրենական Պատերազմի ժամանակամիջոցում հսկայական շրջադարձ կատարվեց մեր կյանքի, տնտեսութեան ու առօրյա գործունեութեան մեջ:

Մեր երկրում ամեն ինչ ծառայեց սովետական ժողովրդի արդարացի պայքարին ու հաղթանակներին:

Հայերեն գրական լեզուն իր նախկին բառապաշարով չէր

¹ М. Горький, «Мать», 1935 г. часть I, стр. 58.

կաբող լիովին արտահայտել այդ օրերի պահանջները: Հայրենական Պատերազմի օրերին առաջ եկան այնպիսի հարաբերություններ և իրադրություններ, որոնց արտահայտման համար անհրաժեշտ էին նոր բառեր, նոր կապակցություններ, և կամ հնուց հայտնի բառերից մի մասը պետք է ստանար նոր առում:

Հայերեն լեզվի բառապաշարը հարստացավ շուրջ 300 նոր բառերով, որոնք իրենց վրա կրում են Հայրենական Պատերազմի կնիքը: Այդ բառերն առաջին հայացքից պարզում են իրենց պործածության բնագավառը: Հայրենական Պատերազմի ժամանակաշրջանի հայերեն նոր բառերի մի մասը օտարազգի բառեր են, որոնք պատրաստի վիճակում փոխառնվել են մեր լեզվի մեջ ռուսերեն լեզվի միջոցով, ինչպես՝ զանգստեր (անգլ. ափազակ), պոնտոն (ֆր. ժամանակավոր կամուրջ), բլինդաժ (ֆր. ռազմական ճակատային ամրության մի տեսակ) և այլն: Օտար բառերի թվում կան բառեր, որոնք նորություն են ընդհանրապես, ինչպես՝ բլիցկրիգ (գերմ. կայծակնային պատերազմ):

Որոշ թվով բառերի հանդիպում ենք ուղղակի ռուսական վերջավորությամբ՝ ավտոմատիզիկ, պոխիսիկ գրոն (երբեմն նաև՝ հոհոգնական գրոն), ռաստոչնիկ (երբեմն նաև՝ ներհատիչ) և այլն:

Հայերեն նոր բառերի թվում ամենից շատ հանդիպում ենք բարդ բառերի՝ անցուղի, ազմուս, գայլախոս, գետնա, ինքնաթիռաթռիչ, դիտանցք, դառուկազոր, ծխածածկոց, կրակամարտ, բառեր, որոնք վերաբերում են պատերազմին, և որոնց մի զգալի մասից կազմել ենք նոր բառեր՝ պոնտոնային, գետնապայական և այլն:

Ժամանակակից ռուսերեն լեզվի մեջ մի խումբ նոր բառեր ստացել են նոր իմաստ, այդ երևույթը նախնական փոխանցվել է մեր լեզվին: Հայրենական Պատերազմի ժամանակ լեզու բառը խոսք, լեզու՝ ֆիզիկական նշանակությունից դուրս ստացել է, ռազմական գաղտնիք կորզելու համար, մարտից դուրս վերցված գերի փոխաբերական իմաստը: Սովորական երևույթ էր մեր սովետական բանակայինների և ճակատամերձ գոտու սովետական հայրենասերների համար գլնգուս բռնելը: Հայրենական Պատերազմի «տրեխ»-ը մեզ ծանոթ ոտնամանից դուրս նշանակում էր՝ տանկի թրթռներին կպած ցեխի հաստ շերտը: Այսպես նաև՝ «բազե» նշանակում էր սավառնակ և հերոս սավառնորդ, իսկ թշնամու սավառնակը նույնպես ուներ իր պատկեր-

բավոր «ուրուր» կոչումը: Ավտոմատ բառը այլևս չէր նշանակում սոսկ ինքն իրեն շարժվող, ինքնաշարժ, այլ ավտոմատը Հայրենական Պատերազմում գործածվող զենքի մի հատուկ տեսակն էր: «Գծային» բառը իր ածական առումից ստացել էր նաև զոյակների իմաստ և նշանակում էր գծի—երկաթգծի վրա աշխատող, նման երկաթուղային, բանակային բառերի:

Մի շարք բառեր ապրեցին իրենց կազմակերպման ընթացքը: Հայրենական Պատերազմի սկզբի օրերին Կրոֆեյ բառը հայերեն թարգմանում էին ռազմավար (ռազմ-ավար) բառով, հետագայում կոահելով, որ դա կարող է հասկացվել ռազմ ղեկավարող (ռազմ-ա-վար), նման գորավար, ղեկավար և այլ բառերի, մեր մամուլը վերջին շրջանում Կրոֆեյ բառի դիմաց սկսեց գործածել ռազմական ավար ճիշտ ձևը:

Այստեղ, եթե ռուսական բառը (պայմանական կիրպով ռուսական ենք համարում նաև ռուսերենի միջոցով կատարված փոխառությունները) հայերեն մի բառով թարգմանելը չընդունվեց և գործածական չդառավ, մի ուրիշ շարք բառերի նկատմամբ ճիշտ հակառակ դրոշխյան ենք հանդիպում: Ռուսական ОККУПИРОВАННЫЙ բառը սկզբնական շրջանում հայերեն թարգմանում էին օկուպացիայի ենթարկված կապակցությամբ, իսկ վերջերս օկուպացված բառով, այսպես նաև՝ ինֆորմյուրոն և այլն:

Ի դեպ շեշտենք, որ հայերեն լեզվի մեջ վերջին և հատկապես Հայրենական Պատերազմի շրջանում ավելի պակաս են հապավված բառերը, եթե չհաշվենք զուտ ռուսական դուռ, դգուս և նման մի քանի հապավումները, որոնք մեր լեզվի մեջ մտել են ղեռ սպիտակֆինների դեմ մղված պատերազմի ժամանակից, ֆնայուն հապավված բառեր չեն կազմվել: Մնացումն ասում ենք այն պատճառով, որ այդ բառերի մի մասը չեն կարող լեզվի մեջ երկար ապրել, նրանց զոյություն արժեքը կապված է միայն իր ժամանակի ընթացիկ կյանքի հետ:

Նյութից շեղված չենք լինի, եթե նշենք, որ Հայրենական Պատերազմի ժամանակաշրջանի բառերի մեջ արժեքավոր տեղ են գրավում զեղարվեստական գրականության մեջ ստեղծված բառերը: Հայերեն գեղարվեստական գրականությունը կազմել էր բազմաթիվ նոր բառեր, ինչպես օրինակ՝ կադմեքզուկ, ֆալալանք, լուսաշող, դյուցազնամայր, երկնասուլյա, տամբախար և այլն:

Հայ-ռուսական բառարանագրությունը ամբողջական դարձնելու համար մեզ մնում է խոսել Հայկական ՍՍՌ-Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Յա Մառի անվան Լեզվի Ինստիտուտի հրատարակած ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանների մասին:

Մեր աշխատության մեջ նշել ենք, որ նախատվետական շրջանի բառարանները կազմել են առանձին անհատներ, շատ դեպքերում կտրված լինելով իրենց իսկ միջավայրից: Սովետական շրջանի բառարանները կազմվել են միասնական այլ պայմաններում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա հյուսիս-հնարան դրախտակների դեմ սովետական ռազմական և քաղաքական ուժի տարած փայլուն հաղթանակը, մեր երկրում խաղաղ աշխատանքային պայմաններում սոցիալիստական շինարարության նոր վերելքի թափը, կուլտուր-շինարարական վերելթաց աճը, դրան զուգընթաց Հայկական ՍՍՌ-ում Գիտությունների Ակադեմիայի կազմակերպված մեր կուլտուրան ավելի բարձրացրին, մոտեցնելով ռուսական կուլտուրայի մակարդակին: Ռուս ժողովրդի լեզուն, որպես կոմունիզմի խոսք տալիսորդների լեզու, որպես Հոկտեմբերյան Մեծ Ռևոլյուցիայի լեզու, որպես հաղթանակող և ազատաբեր ժողովրդի լեզու, ավելի մեծ դեր ստացավ պատմության մեջ և, բնական է, պետք է կազմվելին նոր բառարանային աշխատություններ առնչված ռուսերեն լեզվին, որոնք արտահայտեին երկու լեզուների ժամանակակից կյանքը, ներկան, արտացոլեին սովետական շրջանի հաղթանակած մարդու անտեսական, քաղաքական, կենցաղային, մտավոր, կուլտուրական կյանքը, ապրումներն ու զգացմունքներն արտահայտող բառերը, բառապաշարներն ու կապակցությունները:

Հայ-ռուսական բառարանագրության նախորդ աշխատությունները ի վիճակի չէին բավարարելու նոր շրջանի ուսանողի, աշակերտի, մտավոր ու գիտական աշխատողի պահանջները: Այդ բառարանները զգում էին նորոգման, բառապաշարի և բացատրությունների թարմացման պահանջ: Մեր անտեսական, քաղաքական, կուլտուրական կյանքի արագ փոփոխությունները արագորեն բազմաթիվ նորություններ էին մտցնում լեզվի մեջ, որն անհրաժեշտ էր ֆիքսացման ենթարկել: Եթե նախորդ շրջաններում բառերն ու նրանց առումները ունենում էին դարավոր կյանք, ապա սովետական պայմաններում ոչ միայն ավելի

գում և փոխառնվում էին նորանոր բազմաթիվ բառեր, այլև հին բառերը սառնում էին նոր իմաստավորում, նոր առում, իմաստային նոր երանգ:

Նոր բառարաններ կազմելու պարտավորութունը իր վրա վերցրեց Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Յա. Մառի անվան Լիզվի Ինստիտուտը: Ինստիտուտը առաջժ հրատարակել է «ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն փոքր բառարաններ (28.000-ական բառով)», որ կազմել և խմբագրել են Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ա. Ղարիբյանը, պրոֆեսոր Ե. Տեր-Մինասյանը և Մ. Գևորգյանը:

Հրատարակված այդ բառարանները թե՛ բառապաշարի և թե՛ թարգմանական բաժնում ունեն շատ նորություններ, որոնք մեծ չափով կօժանդակեն այդ լեզուները սովորելու գործին, մեծ չափով կօգնեն մեր գաղտնիկաններին, ուսանողներին և ուսանողներին խմանալու նախանձախնդիր մարդկանց սովորելու այդ լեզուն: Բառարանադրական այս պահանջը հաշվի առնելն է, որ «Ռուս-հայերեն բառարանում» կաղմողների կողմից գրված է. «Ռուս-հայերեն այս բառարանը կարող է օգտակար լինել նրանց համար, ովքեր նպատակ կունենան ուսումնասիրելու ուսանողներին կամ հայերեն լեզուները, միաժամանակ կարող է ծառայել իբրև օժանդակ ձևանարկ բանավոր խոսքին տիրապետելու համար, ինչպես և հասարակական, քաղաքական, հանրամատչելի գիտական և քեղարվեստական գրականություն կարգալիս ու թարգմանելիս»: Մենք կանգ չենք առնի այդ բառարանների ժանրաբանների վրա: Բնական է, 28.070 բառ պարունակող բառարանում հնարավոր չէ՞ ընդգրկել լեզվական բոլոր հարստությունները: Ներելի չէ իհարկե, որ բառարանից դուրս են մնացել երբեմն շատ կարևոր բառեր, ինչպես՝ «տեխնամամբ», օդակավար, օդակավարուհի, սովխոզ և նման բառ-հոգվածներ կամ մի շարք բառեր ստացել են պակասավոր կամ սխալ թարգմանություն, ինչպես՝ команда բառի համար չկա քիմ բացատրականը, тление բառի դեմ լվին, авианосец-ի համար՝ ավիակիր բացատրականները և կամ համշիրակը (պհլ. hamširac կաթնեղբայր, կաթնակից) շփոթված է համշարի (պրակ. hamšaheri համերկրացի) բառի հետ և այլն:

Նախասովետական շրջանի բառարանները կազմվել են անպախ, առանձնակի կերպով, այդ բառարանները նպատակադրում են ունեցել հիմնականում թարգմանական խնդիրներ, իսկ սովետական էսապի առաջին շրջանի բառարանները կազմվել են այն-

պիսի ժամանակաշրջանում, երբ մեր լեզուն ապրում էր իր անցման փուլը և մեծ մասամբ որոնումների մեջ էր, դրանով պետք է բացատրել նաև Պետհրատի 1933—1935 թ. թ. հրատարակած ռուս-հայերեն նոր բառարանի նորակերտ բառերի առատությունը։ Այդ բառարանների կազմելու օրերին, մեր պետականությունն ստացած լեզուն դեռ չէր կազմավորվել, դեռ չէր տանդեմ իր կայուն՝ մասնագիտական, քաղաքական և ընդհանուր բառապաշարը։ Սովետահայ լեզվի ներկա վիճակը հակայական տարբերություն ունի սեռականությանի առաջին շրջանի լեզվական վիճակից։

Երկրորդ խնդիրն այն է, որ հիմն նախորդ բառարանները հեղինակություններ են համարվել առանձին անձերի, ապա այս նոր բառարանները կրում են նաև Գրությունների Ակադեմիայի անունը։ Մինչև այժմ մենք չէինք կարող սկզբունքային խնդիրներ առօջադրել, ապա այդ բանն անելու մենք հնարավորություն ունենք այժմ, որովհետև գործ ունենք ոչ թի անհատ բառարանագիրների, այլ գիտական հաստատություն, լեզվական օջախի հետ, միաժամանակ մենք ձգտում ենք այժմ մեր լեզվի նորմավորման կարևոր գործին։

Ն. Յա. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտը առաջին հերթին հրատարակեց «Ռուս-հայերեն բառարան», և այդ հասկանալի է, քանի որ շատ ավելի դյուրին էր ռուս-հայերեն բառարան կազմելը, քան հայ-ռուսերին, որովհետև ռուսերենը ունի Գ. Ռ. շատ կոմի բացատրական բառարանը և մի շարք ռուս-օտար լեզուներին տիպի մեծ ու փոքր բառարաններ։ Բացի այդ, սովետական շրջանում ունենինք հրատարակված թե ընդհանուր և թե մասնագիտական մի քանի ռուս-հայերեն բառարաններ, ուստի և պատճառ էր ռուսերենի բառացանկը (СЛОВНИК)։

Մնում էր, որ բառարանագիրները ընտրություն կատարեին և տային լավագույնը։

Այլ էին հայ-ռուսերեն բառարան կազմելու պայմանները։

Սովետահայ լեզուն դեռ չունի իր հարստությունն ամփոփող բառարանը։ Սա. Մալխասյանցի քառահատոր, շատ արժեքավոր բառարանը չի արտացոլում մեր այսօրը, նա միայն նախորդ մի շարք բառարանների բառ-հոգվածների ի մի բերումն է։ Սովետահայ լեզվի բառերի հայտնաբերման միջոցներից մեկը պետք է համարել երկլեզվյան բառարանների շրջման պրակտիկան։ Սովետական հասարակարգում բոլոր ժողովուրդները իրա-

վահալասար են, ապրում են տնտեսական, շինարարական և կուլ-
 տուրական աճի պայմաններում, հետևապես նրանց մտածողու-
 թյան մեջ կա ընդհանուրը և այդ ընդհանուրը յուրաքանչյուր
 ժողովրդի մոտ գրանցվում է իր ազգային ձևով, իր լեզվով։
 Ռուսերեն բառերի օգնությամբ հայտնաբերվում են այդ ընդ-
 հանրությունները, որ բավական մեծ թիվ կազմող բառեր են և
 որպիսիք արդեն չափազանց գործածական են դարձել մեր լեզվի
 մեջ։ Բայց այստեղ մի կարևոր մոմենտ կա, այդ այն է, որ շըր-
 ջումը չպետք է կատարել մեխանիկորեն, շրջած նյութը պետք
 է ենթարկել բառարանագրական մշակման։ Այս տեսակետից որոշ
 պակասություններ ունի մեր լեզվի Ինստիտուտի հրատարակած
 հայ-ռուսերեն բառարանը։ Այսպես օրինակ՝ եթի կոմպանիոնիկ
 (компаньонка), միտով (мимо), ամամտառություն (безлесье),
 անմտապահություն (бездорожье), ժամիշխան (временщик),
 խափաք (норов) բառերը կարող են արդարացվել «Ռուս-հայե-
 րեն բառարանում», ապա դրանց գոյությունը «Հայ-ռուսերեն
 բառարանում» միանգամայն ավելորդ է դառնում։ Ժամանակա-
 կից հայերեն լեզվի խորթ են այս ու նման բառերը։ Սո-
 վետահայ լեզուն իր նախորդ հայերեն գրական լեզվից
 տարբերվում է թե իր օրակով և թե իր ստանձնած դերով։ Չժո-
 ւանանք ընդդեմ, որ բավականին մեծ պահանջ էր զգացվում
 հայ-ռուսերեն բառարանի Ռուս-հայերեն բառարաններ բավա-
 րանին տպագրվել էին, իսկ հայ-ռուսերեն ընդհանուր բնույթ
 կրող բառարան Դաղբաշյանի բառարանից հետո լույս չէր
 տեսել։ Հայ-ռուսերեն բառարանի դիրք ավելի մեծանում է,
 երբ հաջվի ենք առնում, որ բազմաթիվ հայերենադարձ հայեր
 լծվելով մեր տնտեսական և կուլտուր-շինարարական կյան-
 քին, պահանջ են դրում ռուսերեն սովորելու «Հայ-ռուսերեն
 բառարանը» առաջնահերթ կերպով պետք է ընդգրկեր վերջին
 30-ամյակի լեզվական նորությունները, պետք է արտահայտե-
 ր այդ ժամանակաշրջանի կյանքը։ Գաղտնիք չէ, որ լավագույն
 բառարանների միջոցով ուսումնասիրում ենք տվյալ լեզվի այս
 կամ այն ժամանակաշրջանը։ Չէ՞ որ բառարանի միջոցով շատերը
 լեզու են սովորում։ Այսպես, օրինակ, մեզ մոտ Շնոր հայկադյան
 բառարանը՝ իր մեջ է ամփոփում գրաբարյան հարստությունը։
 Հայկական ՍՍՌ Դիտությունների Ակադեմիայի իսկական ան-
 դամ Հ. Աճառյանի «Հայերենի արժատական բառարանը» հայա-
 գիտություն պատմություն է։ Սովետական բառարանագրու-

թյունը այս տեսակետից մեծ հաջողությունների է հասել Նույն-
խակ Զիկագոյի համալսարանի „Library Quarterly“ ժուռնալը
1912—1942 թ. լույս տեսած սովետական բառարանների մասին
իր գովեստն է արտահայտում, նա գտնում է, որ այդ բառա-
րանների միջոցով ազատ կարելի է ուսումնասիրել Սովետական
Միության բազմազգ ժողովուրդների լեզուն:

Այժմ տեսնենք լեզվի Ինստիտուտի «Հայ-ռուսերեն բառա-
րանը»՝ որ չափով է արտացոլել սովետահայ շրջանի լեզուն, որ-
քանով է հետևել մեր պետական լեզվի նորմավորման խնդրին:

Այս նոր բառարանում մենք հանդիպում ենք բառերի,
որոնք առաջին անգամ են տեղ գրավում հայ-ռուսերեն բառա-
րանի մեջ. այդպիսի բառերի թիվը ընդհանուր բառապաշարի
կեսից ավելին է: Այդ բառերի մի մասը միջազգային իրավունք
ստացած բառեր են, որ մեր լեզվի մեջ գոյություն ունեն ռու-
սերենի շնորհիվ, ինչպես արքմեմեմո, արքուլուտ, ագրեգատ, ադմի-
րալ, եֆեկուրսիա և այլն, մի մասը այսպես կոչված կիսատար՝
ագրեգատային, ադմիրալական, ագրեսիվություն, բարիկադային
և նորակերտ բառեր՝ ագաքակաբմոկ, ագաքակաուում, հա-
կազագ, պալարախտային և այլն: Մեր քննած շուրջ 200 բառի
մեջ մենք հանդիպեցինք միայն մի ռուսերեն բառի, այդ էլ
սոցիալիստական տնտեսության ու հասարակարգին խորթ լոդր
(лодырь) բառն է, որից և խոսակցական լեզվի մեջ կազմվել է
լոդրաբյում բառը: Դրան զուգընթաց «Ռուս-հայերեն բառա-
րան»-ում և հատկապես «Հայ-ռուսերեն բառարան»-ում հանդի-
պում ենք բազմապիսի մեծ թիվ կազմող նեղ բարբառային և
թուրքերեն, միայն տեղայնական բնույթ կրող բառերի, որպի-
սիք ոչնչով չեն կապվում մեր ժամանակակից լեզվի հետ:

Հայերեն լեզուն իր զարգացման ընթացքում միշտ էլ փո-
խառություններ է կատարել հարևան լեզուներից, հարստացրել
իր բառապաշարը, բայց միևնույն ժամանակ միշտ էլ պահել
յուր առանձնահատկությունը, յուր ձևաբանական ու շարահյուս-
ական ինքնությունը:

Սովետահայ լեզուն նույնպես իր զարգացման ընթացքում
փոխառնում է թե՛ միջազգային գործածություն ստացած բառեր,
որոնք մեր լեզվին են փոխանցվում մեծ մասամբ ռուսերենի
միջոցով, թե՛ ժողովրդական խոսվածքի այն լավագույն բառերն
ու վարձվածքները, որոնց հոմանիշը չունի գրական լեզուն, թե՛

գրաբարյան և թե. նախորդ շրջանի արեւելյան ու արեւմտյան գրական հայերենի բառապաշարը:

Բայց այս չի նշանակում, թե մեր բառարանագիրները պետք է ընկնեն ծայրահեղությունների մեջ:

Մեր բառարանագիրները պետք է ժողովրդական խոսվածքից վերցնեն այն ամեն լավագույնը, որ կա այնտեղ, և խուսափեն նեղ բարբառային բառերը գրական լեզվի սեփականություն դարձնելու միտումից: Նույնը նաև պետք է ասել թուրքերեն բառերի մասին: Երբեք մեր գրական լեզվի սեփականությունը չի եղել, առավել ևս, չի կարող լինել՝ որձակ, շեքամեջ, մուռթ, չքքիլ, պսոջ, շոռ (ադի իմաստով), տուտուց, դարդառ, դալմադալ, բոռ-բոռ, դուխան, դուխանչի, դուխանդար, բազար, յարախտ, յարու և նման բառերը: Այս բառերի մի մասը նեղ բարբառային լինելով հանդերձ, իրենց նշանակությամբ էլ հնացած են և ոչ մի կապ չունեն մեր այսօրվա կյանքի հետ: Դժբախտաբար պետք է նշել, որ Լեզվի Ինստիտուտը որոշ տուրք է տվել այդ ուղղության և թե՛ բարբառային, թե՛ թուրքերեն բառերը որոշ տեղ են գրավում «Ռուս-հայերեն» և «Հայ-ռուսերեն» բառարաններում:

Բնականաբար հարց կարող է առաջանալ, մի՞թե այդ բառերը, որոնցից շատերը մեր ժողովուրդը գործ է տծում, չպետք է տեղ գրավեն բառարանում: Այս հարցի առաջին պատասխանը բացասական է, քանի որ մեր ունեցած երկլեզվյան բառարանները գրական լեզվի բառարաններ են, իսկ գրական լեզուն երբեք չի ընդունել այդ բառերը, բազարը, դուխանը, դուխանչին, դուխանդարը իրենց խառնաբոլ խորթ են մեր պայմաններին ու մեր լեզվին, հետևապես չպետք է տեղ գրավեն մեր լեզվի բառարանում: Բայց մի ուրիշ խնդիր ևս, կարելի էր այդ և նման ու, թերևս, շատ ավելի խրթին բարբառային բառերի առկայությունը հանգուրժել, եթե բառարաններում ցույց տրվեր որոշ նշանով (ПОМЕТА) այդ բառերի գործածության շրջանակները, որպիսի աշխատանքը լեզվի նորմավորման կարևոր պայմաններից մեկն է հանդիսանում: Այդպես են վարվել մեր նախորդ բառարանագիրները, այդպես է վարվել նաև պրոֆ. Ա. Ղարիբջանը իր «Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ը կազմելիս, ուր առաջանիշով ցույց են տրված գործածության համար ոչ հանձնարարելի լինելը:

Նորմավորման, ավելի ճիշտ՝ որևէ լեզվի հասակ գրականության համար անհրաժեշտ է, թեև ուղղորդված էլ փոքր բառարան լինի, քե-

բականական որոշ ներառություններ տալ, օրինակ, վերցնենք ռուսերենի սեռի խնդիրը. «Ռուս-հայերեն» բառարանում գրված է ОН — նա, ОНА — նա, ОНО — նա, ОДАН — մեկ, ОДНА — մեկ, ОДНО — մեկ, պետք է նշվեր սեռը, որպեսզի բառարանի օգնությամբ կարդացողը զգար այդ բանը: Ճիշտ է, վերջում տրված է ռուսերեն լեզվի համառոտ քերականություն, այդ լավ է, իհարկե, բայց պետք է խոստովանել, որ բառարաններում եղած թե առաջարկները և թե քերականությունները համարյա թե չեն կարդացվում: Ռուս բառարանագիր Օժեգովը քննության առնելով մի շարք բառարաններ, շոշափում է նաև այդ խնդիրը, նա գրում է. «Մերքերեն լեզվի մեջ չորս տեսակ շեշտադրություն կա, սակայն սերքերեն-ռուսերեն բառարանում գիտական պարզեցման հետևանքով չի նշված այդ, որից և ստացվում են անհեթեթություններ...»

Այս բոլորի հետևությունն այն է, որ մեր սովետահայ բառարանագրության առաջնահերթ խնդիրն է հրաժարվել նեղ բարրառային տեղայնական բնույթ կրող բառերից, միայն ժողովրդական սահմանափակ խոսվածքի մեջ գործածվող թուրքերեն բառերից ու ձևերից, հրաժարվել այն օտար բառերից, որոնց համադրոն ունենք հայերենում և, հիմք ունենալով մեր լեզվի զարգացման բոլոր աղբյուրները, ճշտել բառերի գործածության նրբին առումներն ու սահմանները, միաժամանակ օգտագործելով սովետական և հայ բառարանագրության հարուստ փորձն ու նվաճումները, կազմել ռուս և հայ ժողովուրդների լեզվական կոլեկտիվի արտահայտող երկլեզվյան քառաբաններ:

ԼԵՂՎԱԿԱՆ ԱՂԵՐՍԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Նախորդ հատվածներում մենք խոսեցինք ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն տպագիր գրեթե բոլոր բառարանների մասին: Կանգ չառանք միայն շատ նեղ մասնագիտական նպատակներ հետապնդող աշխատությունների վրա, ինչպես՝ В. П. АНТОНОВ Саратовский, „Русско-армянский речевой справочник“ (Թարգմ. Սահառունի, Լենինգրադ, 1930 թիվ) և այլն:

Հայ-ռուսական բառարանագրության մեջ բառարանագիրները ամեն կերպ աշխատել են օգտագործել հայերեն լեզվի հարստությունները: Բայց որքան էլ «մաքուր» և զրական հայերենի կողմնակից լինեն, այնուամենայնիվ չէին կարող խոսափել ռուսական լեզվի ազդեցությունից: Այդ ազդեցությունը

ամբիլի ցայտուն կերպով երևում է Հոկտեմբերյան Մեծ Ռեու-
 ցիայից հետո Նախառեղուցիոն շրջանում ոռոսերին լեզուն մի
 շորք հայերենազանների կողմից դիտվում էր որպես «մեծ վտանգ»:
 Բառարանագիրներն ամեն կերպ աշխատում էին սարքել, գտնել
 որևէ հայերեն բառ: Երբեմն ոռոսերենից, որպես օտար լեզվից,
 խուսափելով ընկնում էին թուրքերեն, պարսկերեն լեզուների և
 երբեմն էլ նեղ բարբառային բառերի գիրկը: Միանգամայն այլ
 պատկեր է ներկայացնում սովետական շրջանի հայերեն գրա-
 կան լեզուն: Մեր օրերում ոռոսերենը դիտվում է որպես Մեծ
 Հոկտեմբերի լեզու: Ռուսերեն լեզվի բառապաշարն այժմ հարու-
 տացնում է մեր լեզուն հազարավոր նորանոր բառերով: Ռուս-
 հայերեն բառարաններ կազմվելու ժամանակ, ընականաբար, շատ
 ու շատ բառեր չէին կարող իրենց համազորը գտնել հայերեն
 լեզվի մեջ և դրա համար բառարանագիրները մեծ մասամբ ոռո-
 սական կամ ոռոսերեն լեզվի մեջ գործածական օտար բառերը
 նույնությամբ տառադարձել են հայերենի և հետագայում այդ
 բառերից կազմել ածական, մակբայական, բայական բառակերպ,
 ինչպես՝ սովետ-սովետական, բատրակ-բատրակուհի, կուլակ-կու-
 լակային, կուլակություն, կոլտոգ-կոլտոգային, սնայպեր-սնայպե-
 րակուն, մոբիլիզացիա-մոբիլիզացենել, եվակուացիա-եվակուացենել,
 և այլն: Երկրորդ միջոցը, գլխավորապես բարդ բառերի մեջ,
 թարգմանվող բառի մի մասը նույնությամբ թողել են, մյուս
 մասը հայացրել և կազմել, այսպես կոչված, կիսաօտար բառեր,
 ինչպես՝ փերմբատնոնսուքյուն, խուտորագիտություն և այլն:
 Վերջապես հայերեն հոմանիշը չունեցող բառերի թարգմանու-
 թյան երրորդ միջոցը ոռոսական կամ օտար բառի ըստ իմաստի
 բառացի փոխադրությունն է հայերեն լեզվի, ինչպես՝ поденщик—
 օրումեակ, оршавилор. сливкомер—սերաչափ, хлебопродукт—
 հացամթերք, подкласс—ենթադասակարգ, подклинить—ընդսեպել,
 хлебоперез—հացակտրիչ, противогаз—հակազագ, паровоз—շոգե-
 ֆարշ և այլն:

Այսպես՝ երբ մենք համեմատում ենք ոռոս-հայերեն բառա-
 բանները, նկատելի է դառնում ոռոսերենի մեծ դերը հայերեն
 լեզվի զարգացման մեջ, արտահայտված բառարանային գրա-
 կանության միջոցով:

Հայերեն գրական լեզվի մեջ ոռոսերենի խաղացած քարե-
 քար դերի մասին լավ գաղափար կազմելու համար վերցնենք
 վերջին 50-ամյակում կազմված ընդհանուր բնույթ կրող հայ-

առուսերեն երեք բառարան և կադմենք համեմատական աղյուսակ, որ կներկայացնի հետևյալ պատկերը.

Հայ առուսերեն բառարան	Առաջ, Լ. Լյուպյակովի համ-վածներով	Ո Ր			
		Գրաբար Հայերեն		Նորակերտ	
		Բառ.	%	Բառ.	%
Յաղարյանի (1891)	105	72	68,6	22	20,9
Դադբաշյանի (1911)	215	108	50,2	38	17,7
Ղաբիրյանի (1947)	177	78	44,1	35	19,7

Աղյուսակային այս ավյալներից նկատվում է, որ Դադբաշյանի հայ-առուսերեն բառարանում հայերեն և հայերենակերտ բառերը կազմում են 68,4 %, իսկ Լեզվի Ինստիտուտի հրատա-րակած բառարանում այդ %-ը բարձրանում է 70,5 %-ի¹ և ընդհակառակը, Դադբաշյանի բառարանի բարբառային և թուրքերեն բառերի 24,8 %-ի փոխարեն նոր բառարանը ունի ընդամենը 2,8 %² Վերջինիս հաշվին նոր բառարանում աճել է միջազգային գործածություն ունեցող բառերը, որ անցել են մեքլեզվին առուսերենի միջոցով, ինչպես՝ ազխատառ, ազխտացիա, սմայալեր, սամուրայ, կոլխոզ, սովետ և այլն:

Ռուսերենից և առուսերենի միջոցով կատարված գրական բառափոխառությունները կրում են ավելի գիտական, կուլտուրա-կան, քաղաքական բնույթ, մինչդեռ ժողովրդական փոխառու-թյունները կենցաղային բառեր են: Վերև բերված աղյուսակից պարզ երևում է, որ մեքլեզուն աղատվում է թուրքերեն բառերից, ինչպես և նեղ բարբառայնությունից և հարստանում է հայերեն նորակերտ և միջազգային բառերով: Ռուսաց լեզվի ծառայությունն այստեղ այն է, որ հայ լեզուն աստիճանաբար դուրս է բերում նեղ, ծխական սահմաններից, աղատում արևելյան չաղբայից և դուրս բերելով միջազգային ասպարեզ, հազորդա-կից զարձնում առևտրական բարձր կուլտուրային:

Այս ավյալներին դուզելից հափազանց կարևոր խնդիր է պարզել, այսպես կոչված, բառի կյանքը, բառի գործածության

¹ Կիսատար բառերը ևս հաշվում ենք նորակերտ բառերի մեջ:

² Ա. Ղաբիրյանի բառարանը նախորդների հետ համեմատած խիստ հա-մառու է:

ժամանակաշրջանը և նրա արտահայտությունը հայ-ռուսերին բառարաններում: Այդ ցույց տալու համար դարձյալ դիմենք

Գիտություն		Միջազգային բառեր		Ռուսերեն		Բարբառային		Քուրքերեն	
Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%
—	—	—	—	—	—	10	9,6	1	0,9
1	0,5	16	7,4	—	—	47	21,9	5	2,9
12	6,7	46	26,0	1	0,5	4	2,3	1	0,5

միեռնագրական տվյալների: Նոր Հայկադյան բառարանը և Ռուս-գերաշյանի, Յադուբյանի, Դադրաշյանի ու Ղաբիրյանի հայ-ռուսերեն բառարանները Առաջ և Պ-պախ. տառերի միջև ընկած հատվածում միասին գործ են ածել 205 բառ-հոգմամբ, որից մեկական անգամ 123 բառ, այսինքն ընդհանուր բառապաշարի 60 %-ը, երկուական անգամ՝ 45 բառ կամ 22 %, 3-ական անգամ՝ 14 բառ կամ 6,8 %, 4-ական անգամ՝ 10 բառ կամ 4,9 % և 5-ական անգամ՝ 13 բառ կամ 6,3 %: Ստորև տալիս ենք ըստ բառարանների համեմատական աղյուսակ:

Բառարան	Առաջ և Պ-պախ. հատված	Ո Ր Ի Ց									
		մեկական անգամ		երկուական անգամ		երեքական անգամ		չորսական անգամ		հինգական անգամ	
		Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%
Հայկադյան դրարար.	88	29	33,0	28	31,8	10	11,4	8	9,1	13	14,7
Ռուսադաշյան	62	8	12,9	22	35,5	10	16,1	9	14,5	13	21,0
Յադուբյան	35	3	8,6	5	14,3	6	17,1	8	22,9	13	37,1
Դադրաշյան	88	29	33,0	23	26,2	13	14,7	10	11,4	13	14,7
Ղաբիրյան	87	54	62,1	12	13,8	3	3,4	5	5,7	13	15,0
Ընդամենը	360	123	60,0	45	22,0	14	6,8	10	4,9	13	6,3

Այս աղյուսակից պարզ երևում է սովետահայ լեզվի կատարած թռիչքը: Վերջին բառարանում մեկական անգամ գործածված, այլ կերպ ասած՝ նոր, ժամանակի տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրական կյանքն արտացոլող նորարանությունները կազմում են ընդհանուր բառապաշարի 62,1 0/0-ը:

Հայ-ռուսերեն բառարաններում բառ-հոգվածի «կյանքի» ընթացքը ավելի դիտողական դարձնելու համար որպես նշմուշ վերցնենք մի բառախումբ և տեսնենք, թե ինչպիսի բառեր են ժամանակի ընթացքում դուրս մնացել բառարաններից և ինչ նոր բառեր են ավելացել:

Բառ-հոգված	Հայկազյան	Սուգարայան	Յաղուբյան	Պաղբաշյան	Ղարիբյան
Պագ	—	—	+	—	+
Պագանել	+	+	—	+	—
Պագլոտ	+	+	+	+	+
Պագլոտել	—	+	—	—	—
Պագլոտություն	—	+	+	—	+
Պագուք	—	—	—	+	—
Պագուք	+	—	—	—	—
Պագրհան	—	—	—	+	—
Պաթեաիկ	—	—	—	+	—
Պաթոս	—	—	—	—	+
Պալան	—	—	—	+	—
Պալապան	—	—	+	—	—
Պալասան	+	+	+	+	—
Պալատական	—	+	+	+	+
Պալատ	+	+	+	+	+
Պալատական	—	+	+	+	+
Պալատ	+	+	+	+	+
Պալատախոտ	—	—	—	+	+
Պալատախոտային	—	—	—	—	+
Պալատական	+	+	—	—	—
Պալատային	—	—	+	—	+
Պալատանալ	+	+	—	—	—
Պալատավոր	—	—	+	—	—
Պալատիվ	—	—	—	+	—
Պալիուս	+	+	+	+	—
Պալլադիան	—	—	—	+	—
Պալոտ	—	—	—	—	+
Պալլադ	+	—	—	—	—

Բառարտները իրենց ժամանակի արտահայտութիւնը լինելով՝ իրենց հերթին ուղի են հարթում լեզվի դարգացման, թարգմանական աշխատանքներ կատարելու համար:

«Սովետական Հայաստան» օրաթերթի լեզվի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ մեր լեզվի ժամանակակից բառարանները հիմնականում ճիշտ են արտահայտում ժամանակակից հայերեն լեզուն:

Ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանների ուսումնասիրութիւնը ցույց տվեց, որ ոչ ճիշտ կազմութեան նորակերտ բառերի մի մասը կարճակյաց են և բառարանային սահմաններից դուրս չեն դալիս:

Միաժամանակ նկատելի է, որ այսօր մեր լեզվի գործնական բառապաշարում նվազագույնի է հասել թուրքերեն և բարբառային բառերը ու անել է հայերեն և միջազգային գործածութիւնն ունեցող բառերի քանակը:

Հայ-ռուսական բառարանագրութեան ուսումնասիրութիւնը պարզում է, որ ոռուսաց լեզուն դարեր շարունակ լինելով երբեմն հարեան, երբեմն պեծական՝ լեզու, իր զգալի ազդեցութիւնն է թողել հայերեն լեզվի վրա, որպիսի երևույթն իր արտացոլումն է դառնում բառարանային գրականութեան մեջ: Միաժամանակ՝ առաջաց լեզուն է նշել այն հիմնական օղակը, այն լուսավոր պո-
պուլար, որի միջոցով ընթացել ու հաղորդակից ենք դարձել առա-
ջակից և միջազգային առաջավոր կուլտուրային:

հայ-ռուսերեն եւ ռուս-հայերեն բառարանների

№	Հեղինակ	Գրքի անունը	Տպագրութիւնը	Տպագրութիւնը	Գրքի էջ
1	Կ. Սարաֆյան	Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան—Հայ-ռուսերեն եւ ռուս-հայերեն բառարան	Պետերբուրգ	1788	285
2	Գ. Խալաթյան	Գիրք որ կոչի շաւիղ լեզուադիտութեան—Հայ-ռուսերեն բառարան	Պետերբուրգ	1788	156
3	Հ. Ալամզարյան	Համառոտ բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ	Մոսկվա	1821	287
4	Ա. Խուլաբալյան	Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց Ա. հատոր Բ. հատոր	Մոսկվա Մոսկվա	1838 1838	613 510
5	Կ. Պոպով	Համառոտ բառարան ռուսաց եւ հայոց	Մոսկվա	1841	128
6	Մ. Էմին	Բառկիրք ի հայկականէ ի ռուսաց բարբոս	Մոսկվա	1848	149
7	Գ. Երեցիկոյան	Բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ Ա. հրատարակութեան Բ. հրատարակութեան	Թիֆլիս Թիֆլիս	1854 1876	584 922
8	Մ. Հախապտյան	Առանձն քառգրքույլ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ	Թիֆլիս	1879	672
9	Ա. Հովհաննիսյան	Բառկիրք ռուսերենից հայերեն Ա. Հատոր Բ. Հատոր	Թիֆլիս Թիֆլիս	1888 1893	591 667
10	С. Зелинский	Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов	Թիֆլիս	1889	165
11	Կ. Յաղուբյան	Հայերեն-ռուսերեն բառարան	Թիֆլիս	1891	464

№	Հեղինակ	Գրքի անունը	Տպագրված վայրը	Տպագրված թիվը	Գրանի էջ
12	Խ. Հովհաննիսյան	Հայ-ռուսերեն բառգիրք (հա- վելիված եղիշեի պատմու- թյան)	Մոսկվա	1893	35
13	Ն. Մառ	Բառարան հայ-ռուսերեն	Պետեր- բուրգ	1893	110
14	Հ. Արտազանյան	Ծոցի ռուսերենից հայերեն բառարան	Ալեքսոլ	1895	410
15	Հ. Տեր-Աբրահամյան	Նոր բառգիրք հայերէն գրա- բարէ աշխարհարար լեզուի, ռուսերեն թարգմանությամբ	Ռոստով	1898	1150
16	Հ. Դադբաշյան	Լիակատար ռուս-հայերեն բառարան			
		Ա. հրատարակություն	Թիֆլիս	1906	1221
		Բ. հրատարակ. (Թերատիպ) մինչև дуалистичный բառը	Թիֆլիս	1927	262
17	Հ. Դադբաշյան	Լիակատար հայ-ռուսերեն բառարան	Թիֆլիս	1911	728
18	Հ. Թումանյան	Ռուս-հայերեն բառարան			
		Ա. հրատարակություն	Թիֆլիս	1907	403
		Բ. հրատարակություն	Թիֆլիս	1913	662
19	Հ. Թումանյան	Հայ-ռուսերեն բառարան	Թիֆլիս	1910	440
20	Տ. Հովհաննիսյան Ս. Մալխոսյան Մ. Աբեղյան և այլք	Ռուս-հայերեն իրավաբա- նական տոճեռն բառարան	Թիֆլիս	1919	100
21	—	Ռուս-հայ իրավաբանական բառարան	Երևան	1924	173
22	Վ. Արծրունի	Ռուս-լատին-հայ բժշկա- գիտական բառարան	Երևան	1924	262
23	Մ. Աբեղյան	Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան	Երևան	1924	720
24	Ս. Մալխոսյան Ն. Մամիկոնյան Ն. Տեր-Միքայելյան և այլք	Ռուս-հայերեն բառարան երկաթուղային տերմիններ և այլք	Թիֆլիս	1925	170

№	Հեղինակ	Գրքի անունը	Տպագրութ. վայրը	Տպագրութ. թիվը	Գրքի էջ
25	Ս. Մայրասյան Ն. Մամիկոնյան Ն. Տեր-Միքայելյան և այլք	Հայ-ռուսերեն բառարան երկաթուղային տերմինների	Թիֆլիս	1925	149
26	Մ. Տեր-Հովակիմյան	Համառոտ ռուս-հայերեն բառարան առևտրա-հաշվա- պահական տերմինների	Երևան	1927	88
27	Հ. Ահալյան Հ. Զարգարյան Հ. Հակոբջանյան և այլք	Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուց- վածքների	Երևան	1928	302
28	Վ. Փոթեյան	Ռուս-հայերեն աղյուստան- քային բառարան Ա. հրատարակություն	Երևան	1931	122
		Բ. հրատարակություն	Երևան	1934	236
29	Ա. Լոգինով Հյուսեին Զաքե	Ռուս-հայկական բառարան	Բազու	1933	28
30	Ա. Լոգինով Պլեշչենով	Ռուս-հայկական բառարան	Բազու	1933	32
31	Պ. Ստանիկյան Ն. Տեր-Մինասյան Վ. Փոթեյան և այլք	Ռուս-հայերեն նոր բառա- րան Ա. հատոր Բ. հատոր	Երևան Երևան	1933 1935	1166 1724
32	Մ. Աբեղյան Լ. Հովհաննիսյան Ա. Ղազարյան Ա. Տեր-Պողոսյան	Անատոմիական տերմինա- բանական բառարան (ապա- կետիպ)	Երևան	1934	112
33	Մ. Կարաքեչեչյան Ա. Սաբաթիկյան Մ. Մխիթարյան	Ռուս-հայերեն համառոտ բառարան	Երևան	1934	504
34	—	Նեվբաբանական տերմին- ներ, ռուս-հայ բառարան	Երևան	1936	84
35	Ա. Աբարատյան Թ. Մատուրյան Թ. Բոչարյան	Ռուս-հայերեն բուսաբանա- կան տերմինների բառարան	Երևան	1941	179

№	Հեղինակ	Դրքի անունը	Տպագրութ. վայրը	Տպագրութ. թիվը	Գանի թիվը
36	Ա. Ղարիբյան և ուրիշներ	Ռուս-հայերեն համապատասխանական բառարան	Երևան	1941	312
37	Մ. Կարաքեչիյան Ա. Սարգսիկյան	Ռուս-հայերեն զորոցական բառարան	Երևան	1941	524
38	Ա. Ղարիբյան Ե. Տեր-Մինասյան Մ. Գևորգյան	Ռուս-հայերեն բառարան	Երևան	1945	528
39	Ա. Ղարիբյան Ե. Տեր-Մինասյան Մ. Գևորգյան	Հայ-ռուսերեն բառարան	Երևան	1947	379

ՑՈՒՑԱԿ

ռուսերեն լեզվով միջնորդված բառարանների

1	Տ. Դրիզորյան	Բառեր և խոսակցություններ 3 լեզվի—աանգլերեն-հայերեն-հունարեն-ռուսերեն-գաղղիերեն-իտալերեն-գերմաներեն-անգլերեն	Կ. Պոլիս	1870	47
2	Ռ. Պատկանյան	Ժողովածույք օտարազգի բառերի նոր-նախընթանց լեզվի մեջ մտած	Պետերբուրգ	1870	32
3	Լ. Տիգրանյան	Բառարան ըմբռնական բույսերի, լատիներենից հայերեն-ռուսերեն	Երևան	1883	16
4	Ե. Սահակյան	Անգլո-ռուս-հայկական բառարան	Բազու	1919	159

ՑՈՒՑԱԿ

ռուս-հայերեն բերատիպ բառարանների

1	Ռ. Պատկանյան	Ռուս-հայ բառարան (մինչև бездушичество բառը)	Մոսկվա	1860	16
2	Մ. Բերդյան	Ռուս-հայերեն-գաղղիերեն բառարան (մինչև гадить բառը)	Պետերբուրգ	1861?	244

